

БІБЛІОТЕКА КОМБАТАНТА

ЗЕНОН СТЕФАНІВ

УКРАЇНСЬКІ ЗБРОЙНІ СИЛИ

1917-21 рр.

Частина I

Доба Центральної Ради й Гетьманату
(Друге справлене видання)

С У В
1 9 4 7

п. 1105

БІБЛІОТЕКА „УКРАЇНСЬКОГО КОМБАТАНТА“

ЗЕНОН СТЕФАНІВ

Українські Збройні Сили 1917-21 рр.

Частина I

Доба Центральної Ради й Гетьманату

(Друге справлене видання)

3530a

Збірка п. 1105 557-1

BIBLIOTHEQUE UKRAINIENNE
SIMON PETLURA
6, rue de Palestine - 75019 PARIS
FRANCE

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ О. СТЕФАНА
ВУЛ. ГРУШЕВСЬКОГО, 4

С	У	В
1	9	4 7

БІБЛІОТЕКА

імені

О. ОЛЬЖИЧА

Власність
п. 1105
Ю. І. Івченко

ПЕРЕДМОВА

В 1936 році в Львові накладом Івана Тиктора вийшла книжка „ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА“. Це є капітальна праця, написана Д-ром Іваном Крип'якевичем та Д-ром Богданом Гнатевичем при співпраці: Зенона Стефанова, Осипа Думіна та Святослава Шрамченка. Має вона 568 сторінок з 383 ілюстраціями і 4 малюнками в тексті. Складається з 3-х частин: перші дві частини, що охоплюють княжу добу та добу козащини, обіймають 290 сторінок, написані д-ром Крип'якевичем; третя частина — ЗБРОЙНІ СИЛИ СУЧАСНОЇ ДОБИ — написана д-ром Гнатевичем.

В своїй передмові автори пишуть: „Даємо в руки українського читача першу повну історію українського війська... Наше минуле незвичайно багате на воєнні події. Історія України, це в значній мірі історія воєн та історія війська... Ми завзято боронили нашу свободу, не минали ніякої нагоди, щоб усе заново організувати свої збройні сили. І коли прийшла велика хвилина відродження Держави, ми знову на позиціях з крісом у руці“.

В теперішній час ми не даємо своєї Вільної Незалежної Держави-України. Є лише колоніальна назва українських земель російсько-більшевицького окупанта — УССР. Віримо, що недалекий той час, що ця назва, як полуда з очей, зникне разом з окупантом, і Україна стане Вільною Державою. Але той час не прийде сам і ніхто з чужинців не буде нам виборювати нашої Держави. Наша Вільна Держава може повстати лише на смертельному трупі большевицького тоталітаризму й руїнах нової Російсько-советської імперії, лише за участю наших збройних сил в тій новій світовій війні, що є неминучою між західньою демократією і східним червоним тоталітаризмом.

Ми повинні бути готові кожної хвилини до збройного виборення Волі нашої Батьківщині, мусимо серед своїх рядів скріплювати вояцький дух, вивчати військову справу і добре знати історію українського війська. Цю історію особливо потрібно знати нашій молоді, що часто не знає нашої минувшини і легковажить нею, але яка в першу чергу має стати до військових рядів.

На жаль вищезгадана книжка про „Історію українського війська“ тут на еміграції є лише в кількох примірниках. Щоб поповнити цей недолік Головна Управа Союзу Українських Ветеранів перевидає цю книжку, але з технічних причин тільки ту частину, де подано істотію українського війська доби визвольних змагань 1917-1921 років, що в теперішній час є найпотрібнішим. При нагоді ця книжка буде видана повністю та доповнена матеріалами українського війська з доби останньої світової війни.

Видавництво „Укр. Комбатант“.

Знак № 1105
Роз'яснені

1. Початки Українського Військового Руху

З тюрми народів на волю. Вже після двох років світової війни опинилася царська Росія перед загрозою повної економічної руїни. Почалося голодування серед бідніших верств людности, а до того ще й поразки на фронті, нездарність, корупція та зрадництво керівних кол Росії поширювали загальне невдоволення.

Україна ще більше відчувала на собі тягар самодержавно—царського режиму, бо тут до загального гніту долучався ще й нечуваний гніт національний. З вибухом війни, російський уряд збільшив переслідування на український національно—культурний рух, що за революції 1905-6 років трохи був відродився. Вже на початку війни знищено всякі прояви українського національного життя. Позакривано останні „Просвіти“, заборонено всю українську пресу, навіть хліборобського та кооперативного змісту. Рівночасно із знищенням української культури в Наддніпрянщині російська влада повела ту саму роботу і в Галичині, що в тому часі її окупували російські в йська.

Вже навіть перед самою революцією царська влада скріпила ще свої репресії, між іншим тоді відбувся голосний судовий процес проти шістьох селян, організаторів катеринославської „Просвіти“. Розуміється, що такі утиски викликали ненависть до уряду навіть і в напівсвідомих українських масах.

Дня 8 березня 1917 р. в столиці російської імперії — Петербурзі почалися революційні розрухи робітництва. Криваві бої між робітництвом і революційними військовими відділами з одного боку, та урядовими військами, поліцією й жандармерією з другого, тяглися п'ять днів і закінчилися повною перемогою революційних вій-

ськ. Лейб—гвардійські царські полки — Волинський, Семенівський, Єгерський та Ізмайлівський, що складалися майже виключно з українців, вислані до ліквідування повстання, перейшли на бік революційних повстанчих відділів та причинилися до перемоги революції. Цар зрікся престола, царський уряд заарештовано, настала нова революційна влада — Тимчасовий Уряд із кн. Львовим на чолі.

З революцією в Росії на Україні піднявся могутній національний зрив. Пробудилася приспана довголітньою неволею національна свідомість українського громадянства. По всіх місцевостях України, де тільки були українські сили, виростали культурно—освітні товариства, народні та середні школи, громади, читальні, бібліотеки, почали масово появлятися українські книжки та часописи.

Дня 17 березня 1917 р. за почином Товариства Українських Поступовців (Т.У.П.) основано в Києві український національно—культурний й політичний осередок — Українську Центральну Раду під головуванням проф. Михайла Грушевського, що повернувся із заслання. Дуже скоро зросла популярність Центральної Ради в широких українських масах, що відносилися до неї з надзвичайним довір'ям, уважаючи її своєю провідницею та заступницею.

Початки українського військового руху в російській армії. З вибухом світової війни російський уряд змобілізував на Україні майже все здатне до зброї чоловіче населення. Тимто й революція застала в рядах армії велику частину активного українського елементу. Зараз після упадку царського режиму українські вояки проявляють тверду волю до організації на національному ґрунті. По всіх просторах російської держави, де стояли в більшій чи меншій мірі зложені з українців військові частини, в запіллі й на фронті, на Україні, в Московщині, на Сибірі й на Кавказі, почато організовувати українські військові комітети, громади, клуби, а пізніше й окремі українські відділи. Військовий український рух виявив себе стихійно в парі з усім українським відродженням. Вояцька маса в численних постановах і ре-

золюціях ставила домагання, щоб усі військові частини, які стояли на Україні, набирали з українців, та щоб українські відділи з поза української території негайно перевести на Україну. Дуже багато причинилося до національного пробудження військових мас нижче українське запасове старшинство, що складалося в великій частині з національно—свідомого народнього вчителства, студентства та кооператорів. Військові віча, маніфестації та свята, що відбувалися по різних стоянках на фронті та гарнізонах, розбуджували та підсилювали національну свідомість салдатів—українців.

„Почалася робота,—пише один із учасників того військового руху—що раз більше розпалювалося національне хотіння в тисячах вояцтва. Рівночасно з цим почалася й боротьба з москалями, що відразу вороже поставилися до українського військового руху. Всіма силами старалися вони заагітувати українських вояків ідеєю „єдиного революційного фронту“. Та не згаряча приймав уже вояк—українець ці слова. Його всеможньо опановувало вже тільки одне слово—Україна, хоч і не знав він ще дійсного змісту цього слова. Постійно відбувалися лекції, на яких підкреслювано нашу окремішність від москалів та читано українську історію“.

Проти українського визвольного руху у війську поставилися відразу вороже російська революційна демократія, вище військове командування та різні армійні, дивізійні та полкові революційні комітети, зложені переважно з москалів.

Постійним конфліктам, непорозумінням та образам з боку москалів, що викликували велику активність серед українських військових мас, український військовий рух завдячує свій буйний розвиток у пізніших місяцях революції. Згодом, осередком українського військового руху стає Київ, де повстають українські військові організації та формуються перші національні військові частини.

Українські військові організації в Києві. За почином поручника Миколи Міхновського, першого ініціатора українського військового руху, відбулися 22 березня 1917 р. перші збори українських старшин і вояків київської залоги. Ці збори ухвалили послати меморіал до Тимчасового Уряду в Петербурзі з домаганням автоно-

мії України та вважати себе за Тимчасову Українську Військову Раду до часу, доки не повстане українська верховна військова установа.

Професор Михайло Грушевський
Президент Української Народньої
Республіки

Дня 29 березня скликано ширшу військову нараду залоги Києва й його околиць. Головою тієї наради вибрано полк. П. Волошина, а до президії ввійшли сот. О. Сахно-Устимович, пор. М. Міхновський та хорунжі Гоц і Лукіянів. На нараді обговорено справу організації українського військового клубу та творення українського війська. Постановлено негайно відкрити в Києві, як окрему українську військову організацію, Український Військовий Клуб ім. гетьмана П. Полуботка. Після промови М. Міхновського, прийнятої з великим захопленням, ухвалено одноголосно приступити до „негайної організації власної національної

армії, як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна й подумати здобуття повної волі України“ та постановлено розпочати організацію українських добровільних полків усіх родів зброї, а першому полкові надати назву—Перший Український Козачий ім. гетьмана Б. Хмельницького полк.

Міхновський, з фаху відомий харківський адвокат, зо своїм помічником сотником Ганом, zorganizував за тиждень Військовий Клуб ім. Полуботка, сами уклавши для нього статут. Клуб мав право відкривати свої філії по цілій Україні. Метою товариства було, на під-

ставі § 3 статуту, „гуртувати в одній сім'ї вояків, лікарів і військових урядовців української народности“. Рада Клубу видала в тисячах примірників відозви до вояків—українців, із закликом об'єднуватися в окремі національні громади і підготовлятися для дальшої боротьби за повну свободу України. У відозві були такі слова: „Пом'ятаймо, що на нашій землі стоїть упертий ворог і напружує останні сили, щоб прибрати до своїх дупких рук усю Україну. Товариші браття! Не даймо Україні нікому! Полита кров'ю славних козаків—запорожців, вкрита в цю війну горами нашого трупу—нехай встане Вона до свого життя! Товариші українці! Єднайтеся у свої українські гуртки! Єднайтесь з думкою про волю України, про її козацьку Силу!“

Рівночасно з Військовим Клубом ім. Полуботка закладено Український Військовий Організаційний Комітет, що мав організувати українські військові частини, залишаючи ідеологічну частину організації національного руху серед війська Клубові. У склад Комітету ввійшли полк. Глинський, полк. Волошин, пор. Міхновський і хор. Павелко.

Військові віча, маніфестації та організації. Перша українська маніфестація відбулась в Петербурзі дня 25 березня ст. ст. 1917 р. Петербурзькі українці святкували того дня свято „перемоги революції“ й роковини смерті Т. Шевченка. В маніфестації взяло участь понад 20 тисяч війська петербурзької залози під українськими національними прапорами. На чолі військових частин їхав конвой колишнього царя, зложений із кубанських козаків—чорноморців з українським січовим прапором та бунчуками. Маніфестація ця зробила велике враження на російське столичне суспільство. Про неї заговорили всі газети, помішуючи спеціальні статті про українські справи.

В Києві відбулася теж величава українська маніфестація дня 1 квітня. Більш ніж 100 тисяч людей узяло в ній участь, між ними 30 тисяч війська київського гарнізону.

На видану Військовим Клубом відозву до військових відділів, із закликом об'єднуватися в окремі українські громади, відгукнулися українські вояки на фронті і в заплілі. По різних гарнізонах на Україні і в Росії

відбувалися українські віча та повставали військові товариства.

З початком квітня засновано Український Військовий Клуб у Москві, що 7 квітня zorganizував 10-тисячну українську військову маніфестацію, 8 квітня відбулося військове віче в Тернополі, а 9 квітня в Коломії¹⁾. На вічах ухвалено домагатися автономії України з прилученням до неї Галичини й Буковини. В Києві 10 квітня відбулося віче, на якому ухвалено „домагатися організації української національної армії з усіма родами зброї, а першим кроком до цього—відділення на фронті всіх українців в окремі національні частини з українським старшинством; а в запіллі—формування чисто українських полків“. У половині квітня відбулося кількатисячне військове віче в Харкові. Дня 26 квітня віче вояків—українців 228 піх. полку в Катеринославі домагаться автономії України, а на святі 1 травня весь катеринославський гарнізон виступив під національними прапорами.

Українські військові громади повстають при штабі західного фронту та при штабі 5 російської армії. В квітні утворилася на чолі з Симоном Петлюрою Українська Фронтowa Рада для військ західного фронту. На початку квітня засновано в Одесі під проводом військового лікаря І. Луценка, відомого українського діяча, Військову Раду, яка 26 квітня дала почин до створення Одеського Українського Військового Коша, на зразок Київського Військового Клубу.

Перший український полк. Український Військовий Організаційний Комітет на початку квітня почав заходи в справі утворення першого українського військового стягу. Одначе він відразу стрінувся із спротивом вищої військової влади. До того й російські революційні комітети виступали дуже вороже проти формування окремих українських військових відділів. На їх думку, це було „порушення об'єднаного революційного фронту“ та неможлива річ через технічні умови. Але не треба забувати, що в тому самому часі в складі російської армії існували вже національні військові формації—польсь-

¹⁾ В тому часі східна частина Галичини й ціла Буковина були заняті ще російськими військами.

Військова манифестація українських частин російського війська у Тернополі в квітні 1917 р.

кий корпус ген. Довбур—Мусьніцького, чесько—словацький легіон та батальйони латиських стрільців. Проти творення українських відділів виступав найбільш комісар, а пізніше й начальник Київської військової округи, полк. Оберучев, недавній іде політичний емігрант. Він „українізацію штика“ називав просто зрадою Росії, а українців, що хотіли служити під своїм національним прапором, дезертирами, які не хочуть іти на фронт.

Тимчасом події склалися так, що організація першої української військової частини почалася проти волі й без дозволу російської влади.

Дня 1 травня відбулося на Сирецькому полі в Києві українське військове свято „перших квіток“. У святі взяли участь вояки—українці з різних частин київської залоги. Тоді то вояки етапної збірної станиці, що були на святі, як слід підготовані Військовим Клубом ім. Полуботка, самочинно себе проголосили Першим Українським Козачим ім. гетьм. Б. Хмельницького полком.

В кількох днях переведено організацію полку під проводом перших старшин полку—сот. Путника—Гребен-

нюка, якого й обрано командантом полку, та сотенних командирів—Ярошенка, Дмитриченка, Лукіяненка, Ізбицького та Мичка. Рівночасно сформовано в полку кадри артилерії, кінноти, скорострілів та воєнної інженерії щоб пізніше можна було полк розгорнути у дивізію. Полк складався із 16 сотен у силі 3574 людей. Згодом місце сот. Гребенюка заняв покликаний із Сімбірська підполк. Юрко Капкан, а решту командного складу доповнило національно свідоме українське старшинство з російських частин. Цей полк став опорою українського національного руху, зав'язком військової сили й надавав більшій певності національним здобуткам.

Російські організації, такі як рада робітничих та вояцьких депутатів, комітет громадських організацій, студентська рада й інш., вдарили, з приводу сформування першого українського полку, на сполох. Вважаючи це небезпечкою для фронту й революції, вони домагалися від вищої військової влади, щоб полк негайно розв'язати й вислати його на фронт.

Однак командувач південно—західнього фронту ген Брусілов, що спершу погрожував силою розігнати „дезертирів“,—під натиском української національної стихії в війську, дав згоду на формування полку, але тільки—з добровольців. В полку мало залишитися 500 козаків як кадр полку, решта ж мусіла відійти на фронт до своїх частин. Та 18 травня почався I Всеукраїнський Військовий З'їзд, який затвердив полк, а всіх записаних до полку, старшин і козаків, постановив уважати за приналежних до полку. Полк одержав від Військового Клубу ім. Полуботка малиновий прапор з портретом Б. Хмельницького, вишитий черницями Фролівського монастиря, і склав під ним присягу.

Після тримісячного перебування в Києві, полк дня 8 серпня 1917 р. з наказу Центральної Ради виїхав на фронт. Вночі поїзд, що ним проїздила перша частина полку, на першій за Києвом станції,—Пост Волинський, несподівано почали обстрілювати московські кирасири й донські козаки, яких полк. Оберучев розташував із скорострілами здовж залізничної лінії. Коли поїзд спинився, москалі під проводом своїх старшин почали бити та вбивати безборонних богданівців, та ще приговорювали „ми вам покажемо автономію“. Жертвою цього дикого й ганебного нападу впало

16 козаків убитих і 30 пораних. Нікого з винуватців цього нападу не покарано, слідство припинив сам Оберучев, кирасири й донці стояли далі залогою в Києві. Центральна Рада домогалася від російського уряду, щоб з Києва перенесено кирасирів і донців та звільнено з посади начальника київської воєнно їокуруги—Оберучева. Але московський уряд і не думав сповнити жадання Центральної Ради. Аж у часі демонстративного похорону богданівців, коли ненависть українців до Оберучева почала загрожувати заворушеннями, полк. Оберучев уступив, і то навіть проти волі тодішнього воєнного міністра Керенського. Богданівці перші заплатили кров'ю за своє первородство й перші в часі революції склали жертву за визволення Українського Народу.

Полк пробув на фронті в 10. піх. дивізії до листопада 1917 р., як один із найкращих боєвих відділів. Було це вже в часи загального розкладу російської армії, коли фронт держали майже виключно організовані частини.

З кінцем листопада полк повернувся до Києва, ще майже в повному складі та незабаром взяв участь у війні з Московщиною. Богданівський полк, це—найстарший полк українського війська, що перебув цілу визвольну кампанію до кінця 1920 р. Від квітня 1918 р. полк був у складі Запорозького Корпусу, як 3-ій Запорозький ім. гетьм. Б. Хмельницького піхотний полк.

Українське парадне св'то в 9. російській армії на румунському фронті, влаштоване в м. Роман 20. квітня 1917 року.

Українські Військові З'їзди. Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд. Український військовий рух поширювався стихійно на фронті, у флоті й у запіллі. Українські селяни і робітники у військових шинелях починають домагатися, щоб військові частини, зложені з українців, мали національний характер. Стихія розросталася спершу неорганізовано, розкидано. Треба було спрямувати її в якесь правильне річище, тому Центральна Рада, за почином Українського Військового Організаційного Комітету, скликала на день 18 травня 1917 р. перший Всеукраїнський Військовий З'їзд.

На З'їзд прибуло 700 представників від військових організацій, товариств та частин усіх армій російського фронту, балтійської і чорноморської флотії та запілля. З'їзд відкрив Голова Центральної Ради М. Грушевський, якого й вибрано почесним головою З'їзду. До президії вибрано С. Петлюру—делегата західного фронту, М. Міхновського—представника запілля, В. Винниченка—від Центральної Ради та полк. Ю. Капкана—делегата Богданівського полку.

З'їзд підтвердив ухвали Національного Конгресу, що відбувся 7-8 квітня, та домагався, щоб негайно їх перевести в життя, а саме: Національно—територіальної автономії України, призначення при Тимчасовому Уряді міністра для справ України й заснування на Україні місцевого органу, а саме—Комісаріату на всі губернії, заселені українською людністю. А далі З'їзд зазначив окремою постановою, що “вважає Українську Центральну Раду єдиним компетентним органом, призваним рішати всі справи, що торкаються цілої України та її відносин до Тимчасового Уряду”.

Щодо українізації армії З'їзд “визнав за потрібне взятись до боротьби з упадком духової сили армії”, ухвалив „негайну націоналізацію армії на національно—територіальному принципі“, а покищо домагався, „щоб відділити частини з українською більшістю“. Щодо флотії З'їзд домагався, „у балтійській флотії укомплектувати деякі з кораблів виключно командами української національності, а чорноморську—щоб поповнювати далі виключно українцями„. Крім того, З'їзд домагався, щоб в українізовані частини ввести українську команду, відкривати військові школи всіх ступенів, видати україн-

ські військові підручники і постачати українську літературу до читалень і для курсів.

З'їзд урочисто затвердив назву першого українського полку, що повстав у Києві та постановив утворити при Центральній Раді Український Генеральний Комітет, що мав бути провідним органом українського військового руху.

Другий Всеукраїнський Військовий З'їзд. З'їзд відбувся в днях 18-23 червня 1917 р., не вважаючи на заборону тодішнього російського воєнного міністра Керенського. На З'їзд прибуло першого дня 1976 делегатів, які заступали 1.732.442 вояків. У дальших днях число представників зросло до 2500. Делегати на з'їзд прибули від північного, південно-західного, і румунського фронту, та ще й від запілля, петербурзької, московської, мінської, казанської, двінської, сибірської, терської й туркестанської країни та від балтійської й чорноморської фльоти.

Це була величава демонстрація українського національного руху при дуже піднесеному патріотичному настрою та в атмосфері ворожості до російського уряду. Ще напередодні Військового З'їзду в Києві кипіло, на вулицях відбувалися великі й малі віча, де пристрасно обговорювано українські справи.

У суботу до пізньої ночі в Педагогічному Музеї йшло тайне засідання Центральної Ради. На неділю назначено відкриття Військового З'їзду у Троїцькому Народньому Домі.

В 5 год. Народній Дім, де відбувалися наради з'їзду, був переповнений. Театр ввесь, від гори до низу був залитий народом — вояками, офіцерами, матросами. Одна суцільна маса, густо збита. Головував Володимир Винниченко. Промови й дискусії були дуже палкі, гарячі. Дуже часто чути було голоси за негайне відірвання України від Росії. Нарешті З'їзд ухвалив постанову: „Поставити домагання до російського Тимчасового Уряду, щоб він признав і сповнив жадання Центральної Ради, запропонував Центральній Раді негайно приступити до твердої організації краю у згоді з національними меншостями“ ¹⁾

¹⁾ Ухвалені резолюції на з'їзді є подані в цілості у З. Стефанова „Українські збройні сили“, Ч. I, стор. 47-48.

Генеральний Військовий Комітет дав звідомлення про свою працю та організаційні пляни, при чому спинився на всіх тих перешкодах, які доводилося раз у раз зустрічати з боку російської військової влади.

З'їзд затвердив ухвалу І Військового З'їзду щодо українізації війська та доручив Генеральному Військовому Комітетові опрацювати докладний плян переведення українізації. Комітетові доручено ще зайнятися організацією Вільного Козацтва, що починало в тому часі вже вбиватися в силу. Крім цього З'їзд прийняв постанову про обов'язок українських вояків та військових організацій слухати наказів Українського Військового Генерального Комітету і затвердив після доповіді С. Петлюри організацію Комітету, доповнивши його вибором 10 нових членів.

Український Генеральний Військовий Комітет.

Між членами Комітету: перший зліва — ген. М. Іванів †, біля нього полк. Віктор Павленко, 5-ий — Моряк С. Письменний, 6-ий — Симон Петлюра †, 11-ий — полк. О. Пилькевич †.

Рівночасно на Військовому З'їзді вибрано Тимчасову Військову Раду у складі 130 членів, що ввійшли до Української Центральної ради²). На чолі Військової Ради стояла постійна президія, до якої ввійшли: стр. О. Гермайзе, хор. М. Врублевський, підофіцер П. Войтенко, стр. С. Березняк, хор. О. Паливода, пор. П. Кудяк і пор. М. Панченко.

Дня 23 червня, останнього дня нарад 2 Військового З'їзду, Центральна Рада проголосила свій Перший Універсал, що проголошував автономію України. Універсал відчитано вперше на З'їзді. Коли серед урочистої тиші залунали перші слова української державности: „Народе Український! Народе селян, робітників, трудячого люду!“²⁾ — ввесь З'їзд, що заповнив був величезну залу театру, підвівся та по відчитанні Універсалу, враз із публікою й кореспондентами часописів; серед небувалої радості та ентузіазму відспівав навколошки Шевченків „Заповіт“.

Після 2 Військового З'їзду на всіх фронтах російської армії повстають Українські військові фронтові комітети, які скликають армійні, корпусні й дивізійні З'їзди й наради, а то й видають українські часописи. Так у Рязі (Латвія) при Військовій Раді пів-зах. фронту виходить „Український Голос“; на турецькому фронті в Трапезунді появляються „Вісті Українського Військового З'їзду Кавказького фронту“. Закавказька Українська Військова Рада, що об'єднувала військові організації Тифлісу, Батуму, Ерзеруму й інш. видає „Вісті Закавказзя“. У днях 8-13 жовтня відбувся з'їзд військових організацій румунського фронту, а 29.X-4.XI — український військовий з'їзд у Трапезунді. Крім цього, в жовтні були ще військові з'їзди західного, північного й південно-західного фронту; нарешті, в Гельсінфорсі відбулися два з'їзди військових частин і організацій, що стояли в Фінляндії.

Український Генеральний Військовий Комітет. На Першому Всеукраїнському Військовому З'їзді, за почином Українського Військового Організаційного Комітету покликано до життя Український Генеральний Військовий Комітет, що перебрав провід над усім українським військовим рухом. До першого складу УГВК входили: Володимир Винниченко, Симон Петлюра, полк.-лікар Іван Луценко, полк. В. Павленко, полк' О. Пилькевич, моряк С. Письменний, ген. М. Іванів, військ. ур. І. Гореміка-Крупчинський,

²⁾ Поіменний список подає Д. Дорош „~~Вісник~~ України“, т. I стор. 70, 100-10.

³⁾ Повний текст в „Замітках і матеріалах до історії Укр. Революції“, т. I, стр. 72-84 П. Христюка.

ІМЕНІ О. ОЛЬЖИЧА 17

3530a

пор. Арсен Чернявський, стр. Д. Родинський, хор. А. Певний, полк. Ю. Капкан, пор. Микола Міхновський, хор. Ф. Селецький, стр. С. Граждан, пполк. В. Поплавко, хор. В. Потішко і хор. м. Полоз. На Другому Всеукраїнському Військовому З'їзді затверджено організаційний статут Генерального Комітету, опрацьований С. Петлюрою, та доповнено його склад вибором 10 нових членів: ген. Л. Кондратовича, пполк. Матяшевича, полк. О. Жуковського, пполк. О. Сливинського, сот. С. Білецького, пор. М. Левицького, пор. П. Скрипчинського, сот. Г. Глібовського, пор. В. Кедровського і стр. С. Колоса.

Такий був склад першої найвищої військової установи. Більшість членів Комітету не мала високої військової освіти, між ними були й зовсім не військові. Тимто й нелегко було їм, не вважаючи на велику ідейність і патріотизм, справитися з дуже важливим завданням організації нової армії. А проте члени Генерального Комітету з невиданим завзяттям взялися до справи творення збройної сили нації, яка вимагала військових фахівців та довгої праці. Цей перший український головний штаб поклав перші підвалини для національної армії, між ними зродився перший плян боротьби з перешкодами, що їх ставила й московська влада й московська демократія українському національному відродженню у війську. Від Комітету вийшов і плян збройної боротьби Українського Народу за своє визволення та відбудову своєї держави.

Треба мати на увазі всі ті умови, серед яких ішла праця Генерального Комітету, ті слабкі на початку українські національні сили, на які спирався Комітет у боротьбі з багатомільйонним ворогом. Усі члени Комітету працювали, не покладаючи рук, й під проводом С. Петлюри, що весь час був душею організації українського війська, виконали дійсно муравлину працю.

На чолі Комітету стояла президія з п'ятих членів, інші мали під своїм оком інші означені ділянки праці. На випадок потреби, можна було ще членів кооптувати. Після 2 Військового З'їзду внутрішня організація Комітету була така: С. Петлюра—голова Комітету; В. Кедровський—заступник голови й завідувач мобілізаційним відділом; С. Колос—секретар; С. Письмен-

вий—член президії й завідувач справами флоту; А. Певний—член президії й завідувач організацією Вільного Козацтва; В. Павленко—представник при начальному командуванні; О. Пилькевич—представник при Головному штабі в Петербурзі; О. Жуковський—представник при генеральному штабі в Петербурзі; М. Полоз—представник при військовому міністрі в Петербурзі; П. Крипчинський—представник при штабі півд.—зах. фронту.

Вояки українських частин після віча 1917 р.

Крім цього, Генеральний Військовий Комітет поділявся на такі відділи: 1. агітаційно—освітній і організаційний, з редакційно—видавничим підвідділом—голова Д. Ровинський; 2. Інспекторський (командний склад українських частин)—М. Іванів; 3. мобілізаційний та військової комунікації—В. Кедровський; 4. канцелярія—С. Колос; 5. комендантура Комітету та організація Вільного Козацтва—А. Певний; 6. юрисконсульський відділ—М. Левицький; 7. відділ вишкоу—В. Поплавко; 8. комісія спеціальних служб—Л. Кондратович; 9. Санітарно—медичний із ветеринарною секцією—Д. Одріна; 10. військово—інженерний—М. Шумицький.

Такий поділ праці залишився до перетворення Генерального Військового Комітету в Військове Міністерство та до заснування Українського Генерального Штабу.

Третій Всеукраїнський Військовий З'їзд. З'їзд відбувся 2-12 листопада 1917 р. під головуванням Д. Лебединця, при співучасті якихось трьох тисяч делегатів фронту, фльоти й запілля. З'їзд вітали представники французької, бельгійської і румунської військових місій.

Виголошені на З'їзді промови вказували на велике загострення відносин між російським урядом та Центральною Радою і її виконавчим органом—Генеральним Секретаріатом. Вже було видно, що проголошення Української Народної Республіки є справою небагатьох днів. Голова Центральної Ради М. Грушевський, вітаючи З'їзд, висловив надію, що українське вояцтво приступить разом із Центральною Радою до будування Самостійної Української Держави. А. М. Ковалевський сказав у своїй промові: „Ви вже знаєте, що Тимчасовий Уряд віддав Генеральний Секретаріат під суд і навіть Українській Центральній Раді той уряд загрожує розгоном. Проти нас збираються великі хмари“... Підчас Другого Всеукраїнського Військового З'їзду залунали про-рочі слова Першого Універсалу: „Ми самі будемо творити своє життя“, (але вони не справдили наших надій, бо наші провідники стали на компромісовий шлях). Ставаймо тепер на справжній шлях, шлях утворення власними силами Української Демократичної Республіки“.

Таксамо представник Вільного Козацтва закликав З'їзд до рішучого чину: „Пам'ятайте ви, члени З'їзду, з якими очима ви явитесь до війська з порожніми руками. Пам'ятайте, що коли З'їзд хоче роз'їхатися, нічого не зробивши,—хай раніше відправить панахиду по Україні. Пам'ятайте ті, що хочете, щоб З'їзд роз'їхався, нічого не зробивши, що ви віддасте свій народ на поталу москалям, пам'ятайте, що сучасний мент найзручніший, щоб здобути народові землю й волю. Час настав Україні сказати своє рішуче слово і це слово мусить сказати Третій Військовий З'їзд“.

У військових справах З'їзд постановив, щоб Генеральний Військовий Комітет домагався негайного вилучення на фронті українців у окремі частини та українізації гарнізонів на території України, призначення Центральною Радою комісарів у всіх українізованих дивізіях, як також заведення українських полків усіх родів зброї. Водночас З'їзд поставив Центральній Раді вимо-

гу, щоб вона на найближчій сесії проголосила Самостійну Українську Республіку.

Чотири дні пізніше Українська Центральна Рада проголосила Третій Універсал, яким продекларовано Українську Народню Республіку *).

В Петербурзі впав Тимчасовий Уряд, який повалили більшовики. По цілій Росії розгорілася громадянська війна. Україна опинилася поза російським державним центром.

Значення Українських Військових З'їздів у національному відродженні Українського Народу дуже велике. Правда, практичного переведення з'їздових постанов та домагань у військових справах майже не було; вони поза декларативні межі серед тодішнього стану національної свідомости в масах військових—не вийшли. Але ж вони давали моральний підтрим Центральній Раді, і то чи не найбільший від усяких інших з'їздів, у її політичних домаганнях. Військові З'їзди скріплювали національний дух серед українців-воjakів і були до деякої міри показником зросту національної свідомости.

Українська національна стихія, що проявилася у Військових З'їздах, додавала провідним українським колам віри в нашу перемогу та була спонукою до рішучих кроків. Без українського військового руху в формі Військових З'їздів, не було б і чотирьох Універсалів Центральної Ради.

Українізація частин російської армії. Український національний рух у російських частинах. Російська армія, крім москалів, складалася ще й з інших націй, в першій мірі з українців, яких у складі армії було щонайменше чотири мільйони. З вибухом революції воjakи-українці в російській армії починають домагатися за право на національну окремішність військових частин.

В поодиноких російських арміях, корпусах, дивізіях і полках із вибухом революції повстають українські військові громади, ради й організації. Вони складаються з національно-свідомого українського елементу, що зараз-таки, на початку революції, дає почин до великого національного руху—українізації війська. Українізація це поступове і плянове перетворення російських вій-

*1 Текст універсалу в „Замітках“ П. Христюка т. II, ст. 51-53.

ськових частин на українські. За Тимчасового Уряду українізацію переводили згідно з наказом начального командування, а після большевицького перевороту в Петербурзі, вона набирає вже самочинного революційного характеру.

Зміна варти українським відділом в Одесі. Осінь 1917 р.

Український національний рух охопив був майже всі частини російської армії, де служили українці. За час існування російської армії, за дозволом начального командування, зукраїнізовано яких чотири корпуси—48 піхотних полків, з артилерією й технічними частинами. Крім цього, повстало багато самочинних формувань, що відокремлювались від російських частин.

Вища російська військова влада ставилась спершу до українізації війська неприхильно. Та, коли виявилось, що українізовані частини добре здисципліновані, що вони самохіть не кидають фронту, як це робили російські—вона почала схилятися до того, щоб українізовано частини, а то навіть давала почин до дальшої українізації. Так, наприклад, тодішній начальний вождь російської армії ген. Корнілов, запропонував сам ген. Павлові Скоропадському, командирові 34 корпусу, зу-

країнізувати цей корпус та перетворити його в 1 український корпус.

Але тодішні провідні чинники відродженої України, занедбали справу віднови українського війська, що так уже поважно почала була проявлятися в формі українізаційного відруху в російській армії. Від першого дня революції треба було відразу приступити до творення регулярної національної армії. Та настанова Центральної Ради й Українського Уряду була протимілітарна, ніхто в масах не вполював потреби збройної сили, всі мали тільки на меті вільну Україну у вільній Росії. До того долучалася ще большевицька агітація, що находила тоді сприятливий ґрунт у мало національно свідомій ще українській військовій масі. Брак вищого українського старшинства та велика віддаленість від України українських відділів, що здебільша стояли на північному й на західному фронті, неналаднаний як слід зв'язок із Києвом—усе це спричинило нарешті упадок національного духа в війську та повне розпорошення українських відділів. А з цього вийшло таке, що з півтора мільйона українізованого війська, коли треба було пізніше оборонити Українську Державу переднаїзником, залишалося тільки невелика жмінька. Всі ті українські полки й дивізії зникали скоріше, ніж відбувалася їх українізація.

Коли большевики почали збройну боротьбу з Україною, дуже багато українізованих відділів проголосило „неутралітет“, у багатьох випадках навіть ворожий українській владі; інші знову, пробиваючися на Україну з північного й західного фронту, тратили свою боєву вартість. Єдиний тільки на всі українізовані частини відділ полк. Всеролода Петрова пробився в січні 1918 року із західного фронту до Києва, де й брав участь у боях з большевиками та в дальшій визвольній боротьбі. Це один із найстарших кінних полків української армії—Запорізький ім. К. Гордієнка полк кінних гайдамаків.

І, Український корпус. У серпні 1917 р. почалася з наказу ген. Корнілова українізація 34-го російського корпусу, що складався з 104 і 153 піхотних дивізій, під командою генерала П. Скоропадського. Корпус переведено в район Меджибожа, й тут почалося його формування.

Старшин і салдатів-москалів виділено до 41 корпусу, а на їх місце прийшли українські частини з інших російських відділів. Корпус дістав офіційну назву: „Перший український корпус“. В частинах почалася жвава праця над військовим та національним вихованням, а для старшин улаштовано спеціальні освітні курси. Нижчий старшинський склад, що приходив із поповненням до корпусу і був національно свідомий, був духово зв'язаний з козаками своїх відділів.

Командант Гайдамацького Коша Слобідської України Симон Петлюра з своїм штабом.

Ліворуч команданта сидить Олександр Удовіченко.

Начальником штабу корпусу призначено ген. Сафонов; командантом I-ї дивізії був ген. Гандзюк, а начальником булави дивізії—полк. Капустянський; 2-ю дивізією командував ген. Клименко з полк. Крамаренком на чолі булави. Функції гарматного інспектора корпусу сповняв ген. Акарман.

З кінцем вересня корпус був уже зорганізований і одержав українські відзнаки—барчики з жовтими смугами на блакитному полі. Мав він вісім піших полків у двох дивізіях та по одному легко—гарматному полкові на

дивізію. Полки I дивізії мали спеціальні назви: 1 Київський ім. Богдана Хмельницького піхотний полк; 2. Стародубський ім. гетьмана Полуботка. Командантами полків I дивізії були полковники Мавський, Масалитинів, Никонів і Порохівський,—пізніше визначні військові діячі.

У листопаді 1917 р., коли владу в Петербурзі захопили большевики, а в Києві влада перейшла до українців, корпус виступає до оборони Києва перед збільшеним II гвардійським корпусом. Він обсаджує своїми частинами залізничні лінії Жмеринка—Козятин і Шепетівка—Козятин—Христинівка—Вапнярка, роззброює ешелони гвардійців та відправляє їх в глибину Росії.

Корпус став дійсною регулярною українською армією, й що раз більше поповнявся добровольцями й сотнями Вільного Казачства. Треба було за всяку ціну зберегти таку поважну на той час військову силу, але ні влада, ні сам начальник корпусу не виявили тоді потрібної рішучості. Він повинен був перекинути міцно ще організований корпус до Києва, де був би виконав діло, до якого був покликаний—оборонити й врятувати Україну.

В січні 1918 р. корпус роздроблено на частини та розташовано в Білій Церкві, Бердичеві, Фастові й Виниці. Тоді командування корпусом перебрав ген. Гандзюк, якого разом з ген. Сафронівим в лютому большевики в Києві розстріляли. Через таке розколення сил корпусу, серед моря анархії, меншала з дня на день його чисельність та боєздатність. Під впливом загального безладдя падала дисципліна і з кінцем січня в корпусі переведено демобілізацію. В лютому корпус перестав уже існувати, а невеличка його частина з полк. Никонівим на чолі, вже після приходу німців, вступила до української армії.

II Український корпус. Черговим українізованим корпусом був VI російський корпус, що стояв на півд.-західньому фронті. В ньому служили майже самі українці, що завдяки українським військовим радам у дивізіях корпусу, були добре організовані на національному ґрунті. Під проводом молодих старшин Трохименка, Авраменка, Пилипенка, Уланівського й інш. військові ради вели серед вояцтва інтенсивну культурно—освітню працю, тимто і зберегли на довший час корпус від руїн-

ницього впливу большевицьких агітаторів, що їх діяльність на фронті щораз більше поширювалася.

У вересні 1917 р. корпус поділено на український і російський; VI корпус доповнено москалями, а з виділених українських частин цього корпусу сформовано Другий Січовий Запорозький Корпус, у складі двох дивізій. Командиром корпусу назначено ген. Мандрику, начальником булави—полк. Б. Сулківського, командирами дивізій—генералів Осецького та Поджіо; інспектором артилерії був полк. Афанасієв. Командирами 12 полків корпусу стали здебільша молоді поручники й хорунжі, бо вищих старшин—українців в корпусі майже не було.

Для переведення організації корпус на фронті мали змінити та перевести його в околиці Лятичева, але ж тієї зміни він не дочекався, бо не було ким його замінити. Становище на фронті з дня на день гіршало; російська армія, зовсім здеморалізована, стояла вже перед повним розвалом. Та II корпус залишався таки на позиції й тут організовувався далі. Брак досвідчених старшин, формування на фронті, анархія й деморалізація навколо, призводило до того, що корпус був мало життєздатний. А проте він далі дбайливо виконував свою службу, козаци самовільно частин не кидали. Корпусові доводилось ще зводити боротьбу із збольшевиченими російськими відділами. Вислані до Старокостянтинова два полки корпусу прогнали звідтіл большевиків та зукраїнізували штаб II армії. З них відправляли окремі виряди до сусідніх російських відділів, де вони привертали лад і не допускали до грабунку населення й погрому старшин.

Після перемир'я, II корпус мав вирушити до охорони північно—східнього кордону України. Та частини корпусу не дійшли до призначених місць, вони розпорошилися в большевицькому морі, що заливало тоді Україну. Деякі останки частин корпусу ввійшли пізніше до інших нових формувань, але корпус як цілість загинув. II Січовий Корпус існував не довго, але виконав усе, що серед тодішніх обставин було можливе. Старшини й козаци намагались якомога довше зберегти існування корпусу, однак стихійна сила захопила його у свій крутіж та затопила у хвилях безладдя й большевицького потоку.

Інші українізовані відділи. Український Військовий Генеральний Комітет, а пізніше й Генеральний Секретаріат Військових Справ, не перевели навіть реєстрації Українських відділів, тому докладно й тепер не можна знати про всі ті частини російської армії, що їх зукраїнізовано. На основі опублікованих досі відомостей про український військовий рух даємо короткий перебіг українізації деяких військових частин:

В 136 піхотній дивізії український рух почався насамперед у 542 піхотному Лепельському полку й поступово перекинувся до інших полків дивізії. Гурт старшин—українців починає освідомну працю поміж українськими вояками. Наладнується зв'язок між полками дивізії та артилерією, де було багато українців. Українці творили третину складу дивізії, тому можна було зорганізувати добрий полк, але до створення окремого українського полку не дійшло. У травні 1917 р. , після укра-

Військові демонстрації в Києві (коло думи) після проголошення ІІІ. Універсалу Центральної Ради.

їнського військового з'їзду 12 армії в Ризі, праця пішла ще жвавіше—утворено військову раду з пор. Мугерем на чолі. На 2 Військовому З'їзді в Києві були теж делегати з дивізії—542 полку. Коли почалася українізація ХХІ корпусу, старшини—українці перейшли до 33 дивізії цього корпусу, а вояки залишилися без проводу, й дальша українізації припилася.

Дуже сильний український рух панував у 3 піхотній окремій дивізії. Вона складалася з 3, 10, 13. і 14. піхотних полків, з великим відсотком українців. 9. полк почав перший організацію; в ньому засновано полкову раду, а згодом, за її почином, повстає й дивізійна рада. Дивізія від початку революції була у зв'язку з Центральною Радою. У вересні 1917 р. чотири тисячі українців 3 дивізії без дозволу російської військової влади перейшли до XXI українізованого корпусу.

На українському військовому з'їзді в Ризі постановлено зукраїнізувати XXI російський корпус. З великими труднощами погодилося нарешті на українізацію й командування 12. армії. Доповнення до корпусу надсилали з запасових частин виключно з українців, та і в склад корпусу ввійшли українські відділи з інших російських корпусів. Після большевицького перевороту, не вважаючи на заходи української військової ради 12 армії, зміцнити цей корпус не вдавалося, і він не зміг цілий прожитися з—під Риги на Україну. Лише 175. Батуринський полк із корпусу перейшов на Україну й деякий час перебував на Чернігівщині.

Український рух у 14 кінній дивізії почався в 14 Уланському полку, де було найбільше українців. Командир полку, полк. Скуратів, відразу прихильно поставився до українізації, а сот. Шульга з іншими старшинами—українцями почав у полку освідомну працю. Спершу зукраїнізовано два ескадрони полку, а пізніше з українців цілої дивізії сформовано кінний полк ім. Шевченка. До полку ввійшли сотні, зложені з драгунів, уланів і гусарів 14 дивізії, а пізніше й кіннотчики з 8. й 17. кінних дивізій, в силі 800 шабель. У січні 1918р. полк під проводом полк. Скуратова вирушив на Україну, та в Білорусії большевики полк розгромили, полонених вивезли в Росію, а полк. Скуратова в Рогачеві розстріляли.

4. стрілецьку залізну дивізію, що стояла на румунському фронті, зукраїнізовано ще в вересні 1917р., вона зовсім не підпала під вплив розкладової агітації та зберегла лад і дисципліну. Коли москалів відіслано до інших частин, дивізія складалася виключно з українців та стояла на фронті до березня 1918р. Коли зважити, що в тому часі війська на фронті майже не було, що російська армія розлетілася ще в грудні 1917р., то ця дивізія була ще дійсною боєвою силою. В березні дивізія з україн-

ськими відзнаками, у складі чотирьох полків, по три курені кожний, зберігаючи й далі зразковий лад, повернулася до Одеси, де стояла до війни. В Одесі вона пробула до приходу німецько—австрійських військ, але ж українська влада замість зберегти дивізію, наказала її здемобілізувати...

В листопаді 1917р. українці I піхотного Фінлянського полку зорганізувалися самочинно в Г а й д а м а ц ь к и й к у р і н ь під команду сот. Пустовіта. До куреня приєдналися українці й з інших частин Фінляндської дивізії. В курені було 1600 людей піхоти та кінний віділ із 400 шабелъ. Пробиваючися на Україну з північного фронту, гайдамаки звели ряд боїв з большевиками на Білорусі і здобули Гомель, де знищили большевицьку Че—Ка. Затративши в своєму поході дуже багато людей, сот. Пустовіт привів у січні 1918р. небагатьох гайдамаків до Києва, які вступили до Богданівського полку.

З 3-ї кінної дивізії виділився в жовтні 1917 р. український кінний полк, в складі 4-х сотень. Для організації цього полку дуже прислужився майбутній повстанський діяч сот. Козир-Зірка. Під час першої большевицької інвазії полк зовсім розбито в Павлограді на Катеринославщині, а старшини порозстрілювано.

Український рух не оминув і Академії Генерального Штабу в Петербурзі, де ще з початком революції, під проводом слухача Академії сот. Якименка утворено Українську Академічну Раду. Закінчивши іспити, українці-старшини вертаються на Україну. В часі повороту багатьох з них большевики порозстрілювали.

Із запасового полку 27. піхотної дивізії зформовано український полк, а з відділів 101., 102. і 103. дивізій виділено (при кожній з тих дивізій) по одному українському ударному куреневі.

У вересні 1917року зукраїнізовано в Києві дві військові школи піхоти, а при інженерній і артилерійській військових школах зорганізовано українські відділи. Запасові частини, що стояли в Києві—гарматний дивізіон, інженерний полк, телеграфічна сотня, курінь циклостелістів та запасовий скорострільний курінь,—теж зукраїнізовано.

В тому часі повстають дуже численні, поза пляном українізації, самочинні формування, відокремившись від російських, наприклад: три полки ім Шевченка в Мос-

Проголошення III. Універсалу 20. листопада 1917. р. в Києві на Софійській Площі. Посередині стоять М. Грушевський і Симон Петлюра.

кві, Петербурзі й Синявці, два полки ім. Полуботка в Києві і в Ростові, курінь ім. Наливайка в Ст. Стовпці, полк ім. Наливайка в Дарниці, різні гайдамацькі курені та курені смертників, полк. ім. Гонти в Умані, полки ім Сагайдачного в Києві і Житомирі, полк ім. Мазепи в Саратові, Запорозький полк у Москві та багато, багато інших.

Одначе всі ті відділи скорозникли, підпадаючи загальному розкладові так само, як і зукраїнізовані корпуси й дивізії. Всі ці полки,—оповідає військовий діяч того часу ген. В. Петрів,—що утворилися революційно, а їм нема ні назви, ні числа, були тільки випадковим зібранням людей, яке розкладалося негайно доторкнувшись до української території, бо їх гасло було —“додому„. Так розклався український полк з Москви, який ішов „славити визволення України“ та витримав лише одну параду; так зник полк ім. Шевченка, який зібрався проти волі большевиків з частин запасу гвардії в Петербурзі, якого тоді послали большевики зі зброєю на Україну з гаслом —зробити порядок у буржуазній Центральній Раді. Він зумів лиш „зробити порядок“ у складах на Печерську та в момент гострої боротьби за Київ 1917—18 років, тримаючи „неутралітет“,—зник, не залишивши в історії навіть дати, коли його не стало.

Російська армія зовсім таки вже розвалилася і українські частини, що з неї вийшли, показалися до боєвих завдань зовсім непридатними. Український уряд не спромігся організувати нову українську армію й у рішучу хвилину, коли асувалася на Україну большевितська навала, не мав на кому спертися. Понад силу було жмінці ідейних оборонців, зложених з самих уже добровольців, спинити московсько-большевицьку навалу.

2. Озброєні сили Української Народньої Республіки

Збройні сили України з початком війни з Московщиною.

В часі від березня 1917р. до січня 1918р., себто до проголошення державної самостійности України, повстало було дуже багато українських військових формацій через українізацію, або через самовільне відокремлювання від російських частин. Одначе вже восени та взимку 1917-18 майже всі ці українські відділи, захоплені загальною деморалізацією, розходяться додому, або, розагітовані більшовиками, переходять на їх бік, в найкращому випадку не виходять поза межі т. зв. нейтральности.

В листопаді 1917р. тодішній український командант Київської військової округи пол. Віктор Павленко зробив спробу запровадити в українських полках, що повернулися з фронту и стояли тоді в Києві, дисципліну та знищити вплив різних рад і комітетів.

Він завів гарний однострій, щоб бодай таким чином притягнути до служби в українському війську. Він мав думку надати цим полкам упривілейоване становище. Так сформовано дві сердюцькі дивізії, на зразок давніх російських гвардійських частин. У І. дивізії були полки: Хмельницького, Полуботка, Дорошенка й Богуна. Командиром І дивізії назначено полк. Капкана, 2.—ген. Грекова. Рівночасно почалася організація гарматної бригади ім. Грушевського та полків кінного і інженерного.

В січні 1918 р., коли більшовики загрожували вже столиці Української Держави, Український Уряд був майже безборонний. Полки, що мали назви українських гетьманів і діячів, швидко розклалися, залишилися з них тільки мала частина дійсно національно свідомих вояків. І в цей критичний час Українська Центральна Рада по-

чала шукати підтримки в добровольчих формаціях, міркуючи, що добровольці, які підуть у ряди з чисто ідейних мотивів, будуть кращою обороною Українського Уряду, ніж полки, сформовані з солдатів колишньої російської армії.

На заклик до оборони батьківщини, почали зголошуватися добровольці та заповняти ряди національного війська. Багато з них згинуло в нерівній боротьбі, рятуючи той вогонь ідеї української державности, який уже погасав. Тоді повстали нашвидку сформовані такі відділи добровільців, що пішли в бій з большевиками:

Гайдамацький Кіш Слобідської України створив С. Петлюра. Він і був його отаманом. Сотник О. Удовиченко, пізніший український генерал, виконував обов'язки начальника булави коша. Кіш складався з куреня чорних і куреня червоних гайдамаків. В курені чорних були переважно юнаки військових шкіл, головно 2. Військової Школи, а курінь червоних складався здебільша з добровольців-колишніх старшин. Кіш мав у своєму складі: 300 добірних бійців, сильно здисциплінованих. Крім двох піхотних куренів, була ще в коші кінна отаманська сотня та гарма-

Один з кінних відділів
Вільного Козацтва.

тний дивізіон на чолі зі сот. Смовським (тепер генерал-хорунжий) і батерійними старшинами: сот. Лощенком, Савченком і Макарівим та поручниками: Одинцем, Купрійчуком і Висоцьким. Старшинами в коші були сотники: Виноградів, Волох, Ляшевич, Шаповал і Шпилинський. Останній привів до коша останки полку ім. Наливайка.

Помічний Курінь Студентів Січових Стрільців, що сформувався з студентів українського народного університету, університету св. Володимира, учнів Кирило-методіївської гімназії й інших гімназій, гідротехнічної та військової лікарської школи. При відході на фронт курінь мав у своєму складі до 250 стрільців, дуже слабо вишколених. Курінь розгромив геть-чисто московські большевики в бою під Крутами, де загинув і його командант сот. Омельченко.

Галицький Курінь Січових Стрільців, у силі яких 200 багнетів, з трьома піхотними сотнями й одною скорострільною, під командою полк. Євгена Коновальця.

Курені Вільного Козацтва, що їх zorganizував із київських українських робітників інж. М. Ковенко. В київських боях узяло участь 16 київських куренів Вільного Козацтва: курінь заводу Гретера, курінь двірця Київ I., курені-деміївський, байківський, печерський, арсенальний, курінь двірця Київ II., три курені подольські, два шулявські, два лукіянівські і два святошинські. Всі вони були мало-чисельні, налічували разом яких 400 боєвиків.

З кінцем січня 1918 р., вже в розгарі вуличних боїв, прибув до Києва в силі яких 300 людей полк ім. кошового К. Гордієнка. Відділ цей zorganizував із українців Туркестанської дивізії полковник, а пізніший генерал Всеволод Петрів. Полк із великими втратами з західного фронту, через Білорусь пробився до Києва. Полк цей згодом став першою регулярною кінною частиною української армії.

Український Уряд міг покладатися ще на такі військові відділи, що стояли в Києві: Окремий Чорноморський Курінь, де було яких 150 моряків, що майже всі загинули в київських боях; дві військові школи, що налічували яких 500 юнаків; Залізничний курінь, з робітників залізничних майстерень і залізничних урядовців, не більш ніж 200 добровольців. Автотранспортний дивізіон, з п'ятьма боєвими автами, під проводом полк. Дістеля та Гірматний дивізіон двобатарейного складу, сформований полк. Алмазовим.

Крім названих частин, були ще невеличкі відділи, останки полків ім. Хмельницького, Дорошенка, Богуна,

Полуботка, Республіканського й інш. Всі ці відділи, коли не рахувати дрібних загонів, порозкиданих по цілій Україні й на початку війни з большевиками порозбиваних і порозпорошуваних, взяли участь, при дуже великих утратах, у боях з московськими наїзdnиками, по-геройськи видержуючи перший ворожий натиск.

Вільне Козацтво. Організація. З початком революції 1917 року серед українського народу вибивається ще один творчий вияв стихійного національного відродження в формі своєрідної революційної народно-військової організації.

Революційні події потрясли основами дотеперішнього життя на Україні. Культурне й економічне життя країни скоро підупало. Адміністрація, судівництво, міліція, розхитані революцією, вже не функціонували як слід. Насувався кошмар безладдя і українське селянство само собі творить засоби охорони ладу й оборони революційних здобутків. Повстає народня організація, що ввійшла до історії українських визвольних змагань під назвою вільно-козацького руху. Цей рух захоплює найбільш розвинений, революційний і національно-свідомий елемент села, що шукає порятунку в призабутих традиціях козащини. Українське селянство само організується, само озброюється й стає на сторожі здобутої національної волі.

Вільно-козацький рух почався спершу в Звенигородському повіті на Київщині, за почином селянина села Гусакова-Смоктія, якому допомагали Ковтуненко й Пищаленко із Звенигородки, обидва з вищою освітою. Вже у квітні 1917 р. кожна волость Звенигородського повіту мала зорганізований гурт Вільного Козацтва. У половині квітня у Звенигородці відбувся повітовий з'їзд представників гуртів Вільного Козацтва, з метою надати вільно-козацькому рухові організовані форми. На тому з'їзді винесені такі постанови:

1. Вільне Козацтво організується для оборони вольностей Українського Народу та охорони ладу.

2. Вільне Козацтво є територіяльною військовою організацією, до якої мають право вступати громадяни повіту, не молодші як 18 років.

3. Не можна приймати до організації людей, ворожих українській справі, а також караних судом за карні проступки.

4. Всіма справами організації завідують ради козацької старшини.

5. На командних посадах старшина вибирає. Вибрана старшина призначає собі помічників.

Кошовим отаманом Звенигородського коша Вільного Козацтва обрано селянина містечка Кальниболота—С. Гризла, в волостях курінними отаманами повибрано: Гусаківської—Смоктій, Кальниболотської—Гризло, Лисянської—Сорока, Тарасівської (Кирилівської)—Шевченко й Княжанської—Шаповал. Кошовий і курінні отамани мали при собі штаби, накладали податок на організацію і дбали про те, щоб здобути зброю.

Із Звенигородського повіту вільно-козацький рух перекидається на сусідні повіти Київщини, а згодом переноситься на Низ, Лівобережжя й на Волинь і стає загальноукраїнським. У серпні 1917 р., крім Звенигородщи-

Сотня 1. полку Січових Стрільців (під командою сотн. Бялого) у Києві в березні 1918 р.

■, вже були добре наладнані вільно-козацькі організації в повітах: Бердичівському, Уманському, Київському, Канівському, Черкаському, Остерському, Ніженському та Борзенському.

Підставою організації була сотня, що набиралася з громадян одного села, без означеної кількості членів. Були сотні з 35—700 людей. Сотні одної волости, що мала кілька сіл, творили курінь, курені — полк, а полки цілої округи об'єднувались в кіш.

Членами Вільного Козацтва могли бути тільки добровільці в віці від 18 років, та бували ними й люди старші, а то й сивоволосі діди. Вся старшина була виборна. Сотенна старшина складалася з п'яťох членів: сотника, писаря, скарбника, хорунжого й бібліотекаря. Сотня мала свій прапор та удержувала канцелярію, бібліотеку. Курінну старшину, що складалася, як і сотенна, з п'яťох членів, вибирали сотні волости, полкову — курені повіту, а кошову — полки округи. Найближча мета Вільного Козацтва була — виконувати службу громадянської міліції — зберігати лад та обороняти батьківщину й її уряд.

Генеральний Секретаріат України бачив у Вільному Козацтві засіб охорони ладу і спокою та ставився до нього з великою увагою. Він затвердив статут Вільного Козацтва, що визначував йому такі завдання: фізичний та духовий розвиток членів, підтримування спокою у краю, боротьба з дезертирством під час війни та охорона спокою, життя та майна громадян. Крім того, Вільне Козацтво мало закладати озброєні піхотні й кінні відділи та пожежні сторожі.

В січні 1918 р. справи Вільного Козацтва перейшли від Секретаріату Внутрішніх до Секретаріату Військових Справ. Вільне Козацтво визнано за чисто військову організацію, для кожного повіту призначено вільно-козацькі кадри — одну піхотну і одну кінну сотню, де мали бути перешколювані вільно-козацькі організації повіту. Вільно-козацькі кадри одержали назву Реєстрове Вільне Козацтво і вони переходили на державний кошт. Завданням їх, крім зазначеного вгорі, було ще — берегти лад та боротися з анархією.

Загальний З'їзд Вільного Козацтва. Вільно-козацька організація в серпні-вересні 1917 р. дійшла вже до такого розросту, що виринула потреба зо-

- середити справи Вільного Козацтва в одному найвищому проводі. З тією метою відбувся 19-20 жовтня 1917 р. в Чигирині Всеукраїнський З'їзд Вільного Козацтва. На ньому було 200 представників, що заступали 60 тисяч зорганізованих вільних козаків Київщини, Чернівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини та Кубані. Вільно-козацький кіш Херсонщини вже тоді налічував вісім тисяч вояків.

На цьому з'їзді вибрано Генеральну Раду Вільного Козацтва з 12 членів, і організаційним осередком визначено Білу Церкву.

Членами Генеральної Ради стали: тодішній начальник 1 Українського Корпусу — Павло Скоропадський, отаман усього Вільного Козацтва, Кочубей — генеральний писар, Полтавець-Остриця — наказний отаман, Тонковид — генер. Обозний, Мелевицький — генер. суддя, Лупенко, Гризло і Шаповал — генер. хорунжі; Шомовський, Шендрик і Кішанський — генер. осавули.

З'їзд звернувся до українських громадян із відозвою, в якій з'ясовувано цілі й завдання організації і закликувано приступати до організації.

З кінцем жовтня 1917 р. почали відбуватися в кожній окрузі вибори кошової старшини, появився вільно—козацький щоденний часопис „Вільний Козак“ під редакцією Модеста Левицького. В Білій Церкві засновано інструкторську вільно—козацьку військову школу, де мали виховувати старшин і підстаршин для вільно—козацької армії.

Вільне козацтво в боротьбі з російськими більшовиками. Взимі 1917-18 р. Вільне Козацтво починає у своїх повітах боротьбу з більшовиками, ставлячи їм скрізь збройний опір. У вільно—козацьких районах не погасло національне життя навіть і в часі московської окупації. І коли вже більшовики зайняли були Київ, то Звенигородщина залишилася нездобутою твердиною аж до повороту Української влади.

Проти більшовиків виступило 20 тисяч озброєного Вільного Козацтва Звенигородщини й сусідніх повітів. Найкраще зорганізовані та озброєні були Гусаківський, Тарасівський, Козацький і Кальниболотський курені.

В тому часі приїздить на Звенигородщину пізніший український генерал, сам звідтіл родом, Юрко Тютю-

Гарматний відділ Січових Стрільців у Києві.

и ик разом із кількома старшинами. Вони привезли з собою в Києва вагон зброї й амуніції та взялися запроваджувати військовий лад у вільно—козацьких організаціях. Ю. Тютюника вибрано кошовим отаманом Звенигородського коша й під його проводом Звенигородка стає організаційним військовим осередком об'єднаного Вільного Козацтва Київщини й Херсонщини.

В лютому 1918 р. Звенигородський кіш починає переводити боеві операції. Спершу роззброює гарматні частини II. московського гвардійського корпусу та відбирає дві тисячі коней і сідел від 6. і 7. драгунських полків. В районі залізничної станції Бірзула розгромлює геть—чисто, після цілоденного бою та з великими втратами, частини 18. збільшевизованої російської армії. В нічний атаці брали участь найкращі вільно—козацькі курені Звенигородщини, Черкащини та Єлисаветщини, під командою отаманів Бондаря, Водяного й Кульчицького,—з власною артилерією й кіннотою.

До повороту українського війська Вільне Козацтво само тримало територію, що сягала Дніпра та обхоплювала залізничні лінії: Знаменка—Помішня—Христинівка—Київ.

Про Вільне Козацтво писав між іншим тодішній командир московсько—большевитської армії в „Ізвестіях В. Ц. І. К.“ ось що:

„Революційна російська армія пройшла Україну, змитаючи на своєму шляху все, що мало ознаки буржуазно—шовіністичного сепаратизму. На Україні зустрінули ми оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався в знаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю в формі т. зв. „Вільного Козацтва“. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки, сама перейшла до наступу і цим заподіяла чимало шкоди нашим військам. Дуже шкода, що мені не довелося зруйнувати це гніздо, потопити в калюжах крові тих, що посміли підняти руку на червону армію“.

Під натиском німців Український Уряд запровадив демобілізацію Вільного Козацтва. Вільно—козацькі відділи розформувалися, але перейшли в нелегальний стан, зберегли дуже багато зброї і брали як—найактивнішу частку у повстаннях проти гетьманської влади й німецької окупації. А в пізнішому часі, в рр. 1919-23, люди, виховані в організаціях Вільного Козацтва, творять нову силу в боротьбі за незалежність—в формі великого селянського повстанчого руху.

Початок регулярної армії. Запорізький корпус. Дня 9. лютого 1918 р., після десятиденних запеклих боїв українська армія під натиском переважаючих ворожих сил, залишила Київ. Уряд, під охороною Галицького Куреня Січових Стрільців, перенісся до Житомира, а інші військові відділи розташувалися в районі містечка Ігнатівки. У невеликій в тому часі українській армії, що начислювала яких три тисячі вояків, переведено докладну реорганізацію. Армія складалася тоді з усяких окремих військових одиниць та штабів тих частин, яких уже не було. Всі відділи були дуже маленькі складом, деякі налічували всього по кілька людей. Так наприклад, Богунівський полк мав 8 козаків, Полуботківський—5, Наливайківський—21, Сагайдачного—6, Богданівський—120, Дорошенківський—80.

На скликаній нараді командирів окремих частин порішено всі відділи об'єднати в одну збірну частину. Утворена таким чином нова військова формація дістала

назву Окремий Запорізький Загін. Команду загону обняв ген. Прісовський, що поділив його на три курені—два піхотні й один кінний.

З того часу українське військо набирає вже прикмет правильної армії.

I. куренем командував полковник, пізніше генерал О. Загородський. До цього куреня ввійшли остатки Богданівського і Дорошенківського полку, залізничного куреня та вільнокозацькі добровольці з околиць Києва. На чолі II. куреня стояв полк. П. Болбочан, що був заступником ген. Прісовського. До куреня того ввійшли останки полків ім. Полуботка, Богуна, Наливайка, Республіканського, юнаки військових шкіл і старшинський відділ ген. Прісовського.

Полк. ген. булави В. Петрів командував III. куренем ім. К. Гордієнка, до якого ввійшла кіннота Гордієнківського полку.

Гайдамацький Кіш Слобідської України, до якого ввійшли теж Вільні козаки інж. Ковенка, залишився покищо окремою частиною. З артилерії, теж порозкиданої передтим по різних частинах, сформовано гарматний дивізіон, під командою полк. Алмазова.

Після повороту української влади до Києва, на початку березня 1918 р. Окремий Запорізький Загін переформовано в Запорізьку дивізію, в її складі були: три піхотні полки, один кінний, гарматний й інженерний полк та автопанцерний дивізіон. До дивізій приділено тоді й Гайдамацький Кіш, що одержав назву З. Гайдамацького піхотного полку. Дотеперішній отаман Коша — С. Петлюра залишив тимчасово військо, а його місце зайняв полк. В. Сикевич.

Незабаром ген. Прісовський завів у дивізії дисципліну. Дивізія, пробувши в Києві до половини березня, виїздить, дуже добре організована, на фронт. В тому часі командування дивізією по ген. Прісовським, що одержав інше призначення, обняв ген. Натіїв.

З кінцем березня 1918 р. дивізія, в часі побуту в Харкові, доповнена добровольцями, наказом Військового Міністерства поширюється в корпус, із таким складом полків:

I. Запорізький ім. гетьм. П. Дорошенка піхотний полк — командир полк. О. Загородський.

2. Запорізький піхотний полк, — полк. П. Болбочан.

3. Запорізький ім. гетьм. Б. Хмельницького, піхотний полк — полк. Олександр Шаповал.

3. Гайдамацький піхотний полк, — полк. В. Сикевич.

І. Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків, — полк. ген. булави Всеволод Петрів.

Боеві вправи 1 дивізії Синежупанників, організованих у таборах полонених у Німеччині. Голоби на Волині, в лютому 1918 р.

І. Запорізький інженерний полк, — полк. Козьма.

І. Запорізький гарматний полк, — полк. Парфенів.

І. Запорізький авто—панцерний дивізіон, — команд. сот. Болдирев.

Запорізький кінно—гірський дивізіон — командир полк. Алмазів.

Запорізька повітреплавна ескадра, з 5 літаками.

І, 2 і 3 Запорізькі піхотні полки і 3. Гайдамацький

піхотний полк творили 1. дивізію та мали пізніше виділити із свого складу другу дивізію. Командиром 1. дивізії призначено полк. Болбочана, що залишився тимчасово й надалі командиром 2. полку, а начальником штабу дивізії—пполк. Генденрайха.

Вже за такий короткий час існування корпус став першорядною боєвою силою й мав усякі дані, щоб стати сильною основою української армії.

Сот. Б. Монкевич, колишній старшина Запорізького корпусу, так описує окремі частини корпусу: „Богданівський полк був найстаршим полком у корпусі, бо був сформований ще в квітні 1917 р. Він був невеликий складом, але дуже добре виходив із своїх бойових завдань, бо мав гарний добір досвідчених старшин. Тільки один цей полк мав тоді в корпусі власний прапор, на котрому шовком вишитий портрет Великого Богдана, а на другому боці малинового полотнища золотом напис: „І-й гетьмана Богдана Хмельницького, козацький полк“. Цей прапор, дар Фролівського жіночого монастиря. Богданівці свято берегли й заховують його по сьогоднішній день.

Дорошенківський полк був досить дібраною частиною, але з популярности в корпусі не користав. Особливо не любив його Богданівський полк за те, що в загальній нумерації полків він носив перше число, що по праву належалося Богданівцям, як піонерам українського війська. Але в цьому Дорошенківці не були винні; зпочатку уряд не погоджувався мати з Богданівців окрему частину. Ген. Натіїв аж пізніше виділив їх в окремий полк. Але цей маленький антагонізм можна пояснити тим суперництвом, яке виявляли ті два полки в своїй бойовій діяльності. Кожний з них хотів бути першим. Не дивлячись на це, ці два полки, як двох братів, лучила спільна боротьба, спільні завдання, і вони за цілий час існування Запорізького корпусу не виходили з складу одної дивізії. Ці полки мали одну матір, бо обидва утворилися й формувалися в Києві, та були найстаршими полками в цілій українській армії. Вони бачили й весну української революції й добу „керенщини“. Вони парадували на Софійській площі при оголошенні всіх Універсалів Центральної Ради, і вони перші пролили кров за визволення Рідного Краю. Славетна

оборона Києва від орд Муравйова в січні 1918 р. увіковічить Богданівців і Дорошенківців на сторінках нашої військової історії.

Гайдамацький полк, дитина Петлюри, як його називали, мав повне довір'я уряду. Гайдамаки, колишній „Гайдамацький кіш Слобідської України“, в бою були хоробрі й запеклі, але розпропаговані й по-антисемітському настроєні. Вони мали свою історію й вели своє існування від оборони підступів до столиці проти банд Муравйова в січні 1918 р. Може гайдамаки вкінці були б примінилися до загального рівня частин корпусу й не вносили б певного дисонансу, коли б не така деструктивна одиниця, як сотник Волох, що власне й був злим генієм цього полку і причинився, далеко вже пізніше, до його згуби.

Найкращою частиною корпусу був 2. Запорізький піший полк на чолі з Болбочаном. Полк був міцно сполучений, зберіг кращі традиції російської армії й був національним полком, бо мав патріота командира. Він був найбільшим серед інших полків, нараховував на той час до чотирьох тисяч людей, з яких 70-80% було старшин та інтелігенції. Мав 16 піших сотен, кінну сотню, команду піших розвідників, команду наколесників, саперну сотню й сотню зв'язку з чотою кінних ординарців, дві кулеметні сотні, одну бомбометну та запасну сотню. Решта піших полків мала по вісім піших сотен та стільки ж допомогових сотен, що й 2. полк.

Гордієнківський кін. полк мав кадри ще з революційних часів 1917 р. й організовувався при участі комітетів і комісарів. Тому в його рядах жив дух протестанства й революційности, що й погубило його під час гетьманату. Командиром його був полк. генштабу Петрів, який теж віддавав певну данину революційному часові. Але в бойовому відношенні полк був незамінимий. Він сміло й безстрашно робив глибокі рейди в запілля ворога. Мав гарні, здорові коні і ще кращих козаків. Не дивлячись на це все, полк завжди потребував ока вищого начальства.

Кінно-гірський дивізіон, яким командував полк. Алмазів, був лялькою в порівнанні з рештою частин корпусу. Найкраще зорганізований, і на славу вишколений, він був окрасою запорожців. Дивізіон мав дві батерії.

прських гармат і кілька польових. У бій ішов завжди при Гордієнківцях.

Запорізький гарматний полк мав шість легких і дві тяжких батерії. Складався полк виключно із старих гарматчиків російської служби і мав визначних старшин — артилеристів, як полк. Парфенів, сот. Лощенко, сот. Кузнеців, сот. Ярців.

Інженерний полк, зразково поставлений, мав таких військових інженерів, як полк. Козьма, полк. Рукін, сот. Єфимів. Автопанцерний дивізіон числів у своєму складі вісім легких і чотири тяжкі броневі машини.

Запорізький корпус і Галицький полк Січових Стрільців, не рахуючи Синьої дивізії, яку німці по приході її до Києва розброїли, були вже чисто регулярними частинами та творили тодішню цілу українську збройну силу.

В березні-квітні 1918 р. українська армія мала коло 15 тисяч війська, в ньому 12-13 тисяч бовіків, 9-11 тисяч багнетів та 2 тисячі шабель, коло 60 гармат, 250 скорострілів та 12 панцерних самоходів.

Січові Стрільці. Коли українській державі загрожувала небезпека від російських большевиків, галицькі Українці виступають із зброєю в руках у її обороні. В листопаді 1917 р. „Галицько-буковинський комітет“ з полонених австрійських українців почав формувати військову частину, що одержала назву—**Курінь Січових Стрільців.**

13 листопада 1917 р. появилася відозва від „Тимчасової Головної Ради галицьких, буковинських і угорських українців“, яка закликала вступати в ряди Січових

Микола Міхновський

Ініціатор українського військового руху і пропагатор ідеї самостійної України.

Стрільців. Відозву цю підписали: І. Лизанівський, Г. Лисенко, Ф. Черник, М. Низкокклон, І. Чмола, Е. Коновалець і Р. Дашкевич.

Багато полонених австрійських українців вписалося до Січових Стрільців. Вони тікали з різних концетраційних таборів — із Царицина, з Сибіру й Туркестану, — пробивалися крізь збольшевичену Росію, поспішаючи до Києва, щоб тут стати до оборони батьківщини.

З кінцем листопада 1917 р. курінь мав дві чоти, як зав'язок першої сотні. Однак число людей у тих чотах що день змінювалося. Прислані Комітетом до куреня полонені пробували в ньому кілька днів, одержували однострої, білизну, черевики й по кількох днях курінь покидали. Спершу чисельний стан куреня був доволі великий, але дійсне число стрільців не переходило 60-80 крісів. З початку якість стрільців куреня не була найкраща. Був це елемент здеморалізований революцією, а й тодішній командир куреня, сот. Лисенко, не запобігав деморалізації, не зумів завести в курені дисципліни. Стрільці мітингували, закладали всякі революційні комітети, настрої Січових Стрільців не різнилися нічим від настроїв по казармах інших здеморалізованих українських відділів, що стояли тоді в Києві. Зпочатку не можна було навіть сподіватися, що Січові Стрільці будуть тим, чим стали пізніше.

Похорон Богданівців, вбитих 8 серпня 1918 р. московськими кирасами на приказ полк. Оберучева.

Командант Синьої дивізії ген Зе-
ленський з булавою дивізії.

Козаки 1 дивізії (Синезупанників).

Одначе, все те змінилося, коли до Куреня С.С. прибули з Царицина полонені старшини УСС-Андрій Мельник, Роман Сушко, Василь Кучабський, Іван Андрух і інші, що взялися за організацію Січового Стрілецтва. Для 14 січня 1918 р. прибуває до куреня відділ охотників, зорганізованих Осипом Думіном і Євгеном Скалієм з Криворіжжі з полонених галичан, які працювали на соціальних. Відділ цей із 26 січовиків увійшов до куреня як його друга сотня. Сотню, якою командував сотник Іван Чмола, поділено на чотири чоти під команду Петра Пасіки, Федька Мамчура, Івана Вирвича та Осипа Думіна. Сотня ця, формована серед зовсім інших унів, стає ядром формації Січових Стрільців.

Незабаром курінь був уже добре зорганізований, в якому запроваджено строгу дисципліну так, що він був першорядною боевою одиницею.

Куренем командував полк. Євген Коновалець, що

провадив головно організаційну працю, а сотнями: першою — сот. Р.Сушко, другою — сот. І.Чмола, запасовою — сот. Кучабський, скорострільною — сот. Ф.Черчик, гарматною батареєю — сот. Р. Дашкевич. З кінцем січня курінь мав яких 500 боевиків.

Коли почалася війна з большевиками, стрільці по геройському боролися в київських вуличних боях та боронили доступи до столиці перед російсько-большевицькими військами Муравйова. Січові Стрільці весь час також охороняли Український Уряд.

В березні 1918 р. курінь Січових Стрільців розгорнувся вже в полк у складі трьох піхотних сотень, одної скорострільної й кінної та двох гарматних батарей. Командиром полку був полк. Е.Коновалець, а начальником штабу полк. А.Мельник. Напередодні гетьманського перевороту цей полк німці роззброїли, і тоді майже всі січовики вступили до 2. Запорізького піхотного полку, де створили один курінь під командою сот. Р. Сушка. В 2. полку пробули січовики до вересня 1918 р., до часу формування в Білій Церкві — Окремого Загону Січових Стрільців.

У рядах Січового Стрілецтва виховався прегарний тип українського вояка, в якому з'єдналися найкращі риси наддніпрянського й галицького національного характеру. Пізніше, в 1918-19 роках, окремий загін С.С. підсилений молодими, свіжими та зразково вишколеними новобранцями, стає основою корпусу Січових Стрільців.

Січові стрільці були загально-українською військовою частиною. В їх рядах служили сини всіх українських земель. Боролися вони на всіх фронтах, де тільки Україна вела війну в 1917-21 р.

Військова формація з полонених. Синя дивізія. З вибухом світової війни в 1914 р., наддніпрянські українські політичні емігранти для пропаганди ідеї самостійності України заснували організацію „Союз Визволення України“. Союз розвинув політичну діяльність у Німеччині, Австрії, Туреччині й Болгарії і в нейтральних державах. Він мав своїх представників по різних європейських центрах та усякими мовами видавав пропагандивні матеріали про Україну.

Найважливішим здобутком діяльності Союзу була

праця серед воєнних бранців українців російської армії — у Німеччині та Австрії. Ця праця закінчилася формуванням українських військових частин із полонених. У німецьких і австрійських таборах було до півмільйона полонених українців, хоч свідомого елементу серед них було дуже мало. Союзові вдалося дістати дозвіл, щоби українців поприміщувано в окремих таборах, де Союз почав інтенсивну працю над їх національним освітленням. З цих таборів головніші були в Фрайштадті в Австрії та в Раштаті, Зальцведелі й Вецлярі в Німеччині. В квітні 1917 р. повстав окремий табір для старшин-українців в Німеччині у ГанOVERському Міндені, (а пізніше і в Австрії — в Йозефштадті). У таборах були організовані школи, бібліотеки, читальні „Січі“, хори, оркестри, театри, кооперативи, різні курси, секції (національна, соціальна), братства і т. д. В кожному таборі знаходили свої українські часописи: в Раштаті—„Розсвіт“, у Зальцведелі — „Вільне Слово“, у Вецлярі — „Просвітний Листок“, пізніш—„Громадська Думка“, у Фрайштадті — „Розвага“, в Йозефштадті — „Наш Голос“. Завдяки культурно-освітній і політичній праці в таборах серед полонених пробуджувалася національна свідомість, вони перетворювалися у свідомих українських громадян. На початку 1917 р. в кожному таборі було вже по кілька тисяч людей, цілком національно свідомих.

Революцію в Росії полонені-українці привітали з ентузіазмом та з увагою стежили за подіями в Україні. Проголошення Універсалів відбувалося в таборах дуже вчисто, полонені збирали навіть гроші на національний фонд, пересилаючи їх через „Союз Визволення України“, збирали підписи довір'я для Українського Уряду тощо.

В часі берестейських мирових переговорів німецька та австрійська влада дали дозвіл на організацію українських відділів із полонених. Українська мирова делегація в Бересті від імени Центральної Ради видала візаву до полонених із закликом вступати до українського війська.

В половині лютого 1919 р. в німецьких таборах Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі вже сформовано кадри двох піхотних полків і вислано до Глобів на Волині для дальшої організації. Тут на початку березня сформувалася І. дивізія Синєжупанників (від синьої

борви одностроїв: козацьких жупанів-чумарок і штанів). — у складі чотирьох піхотних полків, по 1200 людей у кожному, та одного гарматного полку. Дивізією командував ген. Зелинський, а командирами полків були: 1. — полк. М. Шаповал, 2. — сот. Малохагга, 3. — сот. Курінний, 4. — полк. М. Чеховський та гарматного — полк. Д. Чижевський.

Рівночасно в інших таборах і в Глобах почалося теж формування і другої дивізії в складі 4-х полків. В Міндені переведено іспити з українознавства між старшинами, якими мали поповнюватися обидві дивізії, але цим старшинам через гетьманський переворот не вдалося виїхати з Міндену.

У квітні синю дивізію перенесено до Київа. Але не використано цієї збройної сили, що творилася на чужині. Перед гетьманським переворотом німці дивізію роззброїли і здеморалізували, не маючи певности, чи синєжупанники будуть вірні гетьманському урядові.

Варто ще згадати про невеличку формуцію «Січових Стільців» із українських полонених у Німеччині, що безпосередньо підлягали командуванню «Ober-Ost» на окупованих німцями частинах України (Холмщина, Волинь). Вони перебували в Білій на Підляшші і несли дозорчу службу для тих синєжупанців-полонених (ходили в одностроях синєжупанців), що вели на Волині й на Підляшші культурно-освітню працю. Командиром цього відділу був поручник Микола Шаповал, теж полонений, командант Раштатської Січі. Ці Стільці видавали в Білій часопис («Рідне Слово», видали й календар на 1918 р.), а також вели між місцевим населенням культурно-просвітню й освідому працю. Опісля ці стрільці злучилися з синєжупанниками й М. Шаповал став комендантом одного полку.

Полонені українці з Фрайштадту й інших таборів згодом теж зорганізували військові відділи. У фрайштадському таборі на зразок німецьких таборів, повсталася «Січ ім. гетьмана П. Дорошенка», з якої сформовано перший український військовий відділ з полонених в Австрії, під назвою І. Козацько-стрілецький курінь. Куренем командував сот. Ганжа, а сотнями-старшини Байко, Сергієвський, Михальчук і Сич-усі з терезієнштадського та йозефштадського таборів.

З кінцем лютого курінь перенесено до Володимира Волинського, де мало провадитися дальше формування цілої

Сіра дивізія (Сірожупанники) сформована з полонених українців російської армії Австрії, під час перегляду. Володимир Волинський 1918 р.

дивізії. 2. курінь під командою пполк. Перлика сформувався з полонених, що працювали в робітничих відділах на Волині, а 3. курінь сот. Яковлева був надісланий з Фрайштадту. В березні з трьох куренів зорганізовано полк. В полку йшла дальша військова підготовка та національне виховання старшин і козаків. З фрайштадського табору приходили свіжі курені. З кінцем квітня полк налічував уже 4 тисячі і в травні, вже за гетьманату, поширився в 1. Козацько-Стрілецьку дивізію, яку називали ще й Сірою дивізією, або Сірожупанниками (від сірої барви однострою: сіра чумарка-жупан і сірі штани).

З приходом до влади Скоропадського козацько-стрілецького полку не роззброєно, тимто й дальша організація дивізії, що повстала з того полку, переводиться вже в часі гетьманату.

ВИЩІ ВІЙСЬКОВІ УСТАНОВИ. УСТРІЙ АРМІЇ. Першою українською провідною військовою установою, що заснована ще в березні 1917 р., був Український Військовий Організаційний Комітет, з полк. Глинським на чолі. За почином Організаційного Комітету, що тісно співпрацював із Військовим Клубом ім. Полуботка, формувалися перші українські військові відділи. Перша військова частина — полк ім. Хмельницького повстала заходами Комітету.

Дня 18. травня 1917 р. на першому Всеукраїнському

військовому з'їзді вибрано — Український Генеральний Військовий Комітет, що від Організаційного Комітету перебрав провід над усім українським військовим рухом.

Від листопада 1917 р. військовими справами завідує Генеральний Секретаріат Військових Справ, перетворений із Генерального Військового Комітету. В січні 1918 р. після проголошення держановні Самостійності України, Генеральний Секретаріат Військових Справ, перетворюється на Військове Міністерство Української Республіки.

Головою Генерального Коміту, а також і Генеральним Секретарем Військових Справ до кінця грудня 1917 був С. Петлюра. Після уступлення Петлюри, його місце зайняв М. Порш.

За Центральної Ради військовими міністрами були: М. Порш, А. Немоловський і полк. О. Жуковський.

В листопаді 1917 р. Генеральний Секретаріат Військових Справ створив Український Генеральний Військовий Штаб. На начальника Штабу покликано ген. Б. Бобровського, тодішнього голову Української Військової Громади в Двинську, а на заступників начальника-штабу полковників О. Сливинського та Е. Кільчевського. Генеральний Штаб ділився на такі відділи: організаційний — сот. О. Данченко: зв'язку — полк. Козьма; артилерійський — полк. Лашченко; постачання армії — пполк. Матіяшевич; військового шкільництва — нач. ген. М. Омелянович-Павленко; загальний — пполк. Пономаревський; воєнно-політичний — хор. Ф. Селецький; воєнно-комісарський — стр. Колос; інспекторат артилерії — ген. С. Дільвіг, та старшина до особових допущень — полк. О. Пилькевич.

В березні 1918 р. новоіменований начальник штабу полк. О. Сливинський перевів організацію генерального штабу. Генеральний Штаб складався з двох відділів: першого генерал-квартирмайстерства, на чолі з ген. Дроздовським, що кермувало оперативною діяльністю армії, та другого генерал-квартирмайстерства, під проводом полк. Какуріна, що займалося організацією армії. Крім цих головних відділів, були ще три підвідділи, якими завідували: оперативний — полк. Мішковський, розвідковий — пполк. Колосовський, закордонного зв'язку — ген. Березовський.

16. січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон про перетворення народньої армії на міліційній основі. На основі цього закону народня міліція мала творитися для оборони від зовнішнього ворога, дотеперішнє військо мало бути демобілізоване, а після демобілізації регулярну армію зовсім скасувати. Був огошений вже набір та організація інструкторів, що після військової підготовки мали б починати вишколювати народню міліцію. З цих військових інструкторів мали бути зформовані окремі кадрові частини, а решта за короткий час мали вишколювати народню міліцію в різних місцевостях, чи округи. Інструкторські відділи об'єднувалися в трьох корпусах—Київському, Харківському та Одеському.

В січні 1918 р. встановлено тимчасовий однострій для українського війська. До часу остаточної демобілізації зазначено покищо одяг російської армії з деякими відмінностями. Відзнаки роду зброї та число військової частини нашивано в кутах коміра на чотирикутному паролі з синього сукна. Рід зброї означувано для піхоти — два кріси навхрест, для артилерії — дві шаблі, для артилерії — два гарматні дула, для спеціальних родів зброї відзначувано подібно, як у російській армії.

В тому часі військові ранги, під впливом революційних умов, покасовано. Запроваджено тільки відзнаки військової посади відповідно до виконуваної функції. Посаду відзначувано срібним або золотим паском на правому рукаві, вище ліктя, кутом до гори. Відзнаки посад були для підстаршин; ройовий—один шеврон, сантиметр завширшки, чотирьохкутний — два; бунчужний—три; для старшини; півсотенний — один шеврон з петличкою над кутом, сотник — один із петличкою і один без петлички під ним, курінний — один із петличкою і два без петлички, полковник — один шеврон зигзагом, отаман бригади — два, отаман дивізії—три, отаман корпусу — три з петличкою на верхньому куті. Барички для козаків, підстаршин і старшини були однакові, блакитні із жовтою випусткою. Відзнака на шапку була жовто-блакитна розета, з жовтим центром у середині.

У квітні 1918 р. Військове Міністерство та Генеральний штаб опрацювали новий план організації армії на основі територіального набору. Постійна регулярна армія мала зайняти місце народньої міліції. Українські політичні й військові провідні кола переконалися остаточно, що най-

мані та випадково формовані добровільні відділи не можуть замінити регулярної армії. На підставі нової організації війська українська армія мала складатися із 8 корпусів піхоти та 4½ дивізії кінноти.

Дня 17 квітня військовий міністр полк. Жуковський призначив уже начальників нових корпусів: Київського — ген. Мартинюка, Волинського — ген. Дядюшу, Подільського — ген. Клименка, Одеського — ген. Колодія, Чернігівського — ген. Дорошкевича, Полтавського — ген. Осецького, Харківського — ген. Вовкобая і Катеринославського — ген. Васильченка.

Опрацьовано вже основний план формування та назначено реченець призиву до військової служби на осінь 1918 р. Закладено сітку збірних станиць територіяльних округ та попризначувано повітові та губерніяльні комендантури.

Однаке уряд Української Народньої Республіки не встиг уже виконати й перевести в життя наміченого плану організації нової армії, бо 29 квітня 1918 р., після державного перевороту, прийшов до влади гетьманський уряд, а військова справа опинилася в руках інших людей, ворожих до Української Держави.

3. Напередодні війни з Росією

НА ШЛЯХУ ДО СУВЕРЕННОСТІ. Центральна Рада дня 2 червня 1917 р. прийняла свій перший Універсал, яким проголошено автономію України. Цим актом вона перебрала на себе обов'язки верховної влади на Україні, її виконавчим органом став Генеральний Секретаріат.

Російський Центральний уряд у Петербурзі ставив великі перешкоди в організації української державної влади. Алеж під впливом революційних подій та української національної стихії пішов, нарешті, на уступки і затвердив автономію України в рамках чотирьох губерній. Розуміється, така обмежена автономія не могла задовольнити українського народу. Її прийнято під примусом, перший крок на дорозі до державної самостійності був зроблений.

Українське громадянство виявляло щораз більшу ворожнечу до російського Тимчасового Уряду, щораз частіше виступали гострі слова критики на другий Універсал Центральної Ради, за проголошену угоду з російським урядом, який, виявляв, і так покасує всі уступки для України, як тільки закріпиться та встановить владу в Росії. Ставало ясно, що, здобувши автономію, Україна кінчає легальну боротьбу за своє національне визволення, що приходить початок збройної розправи з централізмом Московщини, розправи, в якій велику роль відіграють національно-державницькі і соціально-економічні моменти української революції.

В жовтні 1917 р., в шостому місяці революції, Тимчасовий Уряд не мав уже в руках ніякої езекутиви, тому не виконував вже функції влади в Росії. З початком листопада, в Петербурзі до влади прийшли большевики. В Росії почалася громадянська війна. Генеральний Секретаріат України дня 3 листопада проголошує з'єднання всіх

українських земель, що входили в склад Російської імперії, під владою Центральної Ради, а 20. листопада 1917 р. Центральна Рада третім Універсалом проголошує Українську Народню Республіку, все ще в федеративному зв'язку з Росією. Та найближчі події спрямували Центральну Раду на шлях самостійности. *)

БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ У РОСІЇ І ЙОГО НАСЛІДКИ В УКРАЇНІ. Дня 7-го листопада 1917 року большевики з допомогою Головної Ради салдатських і робітничих депутатів і цілої петербурзької військової залоги захопили столицю Росії, Петербург, заарештували Тимчасовий Уряд, крім Керенського, що втік до Фінляндії, та проголосили Російську Совєтську Республіку. На місце до-теперішнього Російського Уряду стала Рада Народніх Комісарів із Леніним-Уляновим на чолі.

В зв'язку з большевицьким переворотом у Росії в Києві склалися важні події. Штаб Київської воєнної округи виступив із вірними Тимчасовому Урядові військами проти збольшевізованих військових відділів та українців. Центральна Рада здавала собі справу, що перемога військ штабу рівнозначна з перемогою ідеї єдиної-неділимої Росії. Тому на першу звістку про переворот у Петербурзі, вона покликала до життя «Краєвий Комітет для охорони революції на Україні», який перед нею був відповідальний.

Дня 8. листопада Комітет проголосив відозву до населення України, де з приводу большевицького перевороту закликав населення України, «всю революційну демократію — робітництво, селянство та військо — неодмінно згуртувати свої сили для того, щоб зберегти спокій та добрий лад на Україні». Він закликав усю людність до спокою, а всі революційні й демократичні організації об'єднатися в місцеві комітети для охорони революції під проводом Краєвого Комітету. В цій відозві говориться між іншим, про територію України, що складається з 9. губерній, за винятком Кубанщини.

Українські большевики, що ввійшли були спершу до Комітету, незабаром з нього вийшли, демонструючи проти ухваленної резолюції в Центральній Раді, резолюції, яка зверталася проти перевороту в Петербурзі і проти наміреного большевицького повстання в Україні.

*) Повний текст універсалу гл. Христюк: «Замітки і матеріали» II. ст. 51—53.

Лідери Української Народної Республіки М. Левігський, О. Севрюк та Я. Лисинський підписують мирову грамоту. Бересть Литовський 9 І 18 р.

На вулицях Києва почалися бої. Станули одні проти одних три сили: прихильники Тимчасового Уряду з штабом округи на чолі, українські військові частини й большевицькі війська. Кілька днів в місті ішли завзяті бої й закінчилися виступацією військ Тимчасового Уряду. Штаб округи з Києва, большевики стояли на сторожах, не зважаючи ще захопити владу, тому вся влада перейшла до Центральної Ради, яка 20. листопада проголосила Самостійну Українську Республіку. В відповідь на це большевики, що мали впливи в робітничих і солдатських радах у Києві й в інших більших осередках України та на фронті, виступили з явною ворожою агітацією проти Центральної Ради. Нарешті вони підготували в Києві збройне повстання проти української влади на день 22 грудня 1917 р.

Та українці попередили большевиків. Вночі перед са-

мим повстанням українські відділи роззброїли большевицькі та збольшеvizовані частини і до 4. години ранку встигли вислати їх поїздами з Києва до Росії. (3. і 5. авіопарки, баталіони понтонерів і телеграфічний, важкий гарматний дивізіон, гірську батарею, 524 рязанську дружину і 5. залізничний баталіон.) Рівночасно роззброєно й важку артилерію в Дарниці, за Дніпром. Українські війська захопили 70 гармат, 350 скорострілів, силу різноманітної амуніції та заарештували большевицьких ватажків Л. Пятакова, Ерліхмана, Горбачова й ін.

В обеззброюванні большевиків брали участь Богданівський, Полуботківський, Дорошенківський й Богунівський полки, курінь ім. Шевченка, курінь смерти, кінний полк Вільної України № 414, піхотний полк. Богданівський полк у сутичці з 3. авіопарком мав одного вбитого, та шістьох ранених козаків.

Та Український Уряд не використав як слід перемоги над большевиками, — він не добачав в них поважної загрози для української державности. З наказу Уряду большевицьких провідників випущено на волю, й вони на всяких зборах і з'їздах далі вели агітацію проти української влади. Щобільше, большевицькі агітатори домагалися навіть повернення зброї роззброєним большевицьким частинам. Дня 16. грудня відбувся в Києві з'їзд большевицької партії України, при участі всього 54 делегатів. На з'їзд з Петербургу приїхали Зінов'єв і Рошаль. З'їзд дуже різко виступав проти Центральної Ради, не признаючи її за владу на Україні.

Одночасно з ліквідацією большевицьких частин у Києві, відділи 1 Українського корпусу в околицях Жмеринки роззброїли збольшевичений II. гвардійський корпус, що під проводом большевицької діячки Євгенії Бош їхав із фронту до Києва на поміч повстанцям. Швидко переведене роззброєння большевицького корпусу врятувало на деякий час Київ від погрому і руїни.

РОЗВАЛ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ. АНАРХІЯ В УКРАЇНІ. Після невдалого наступу російських військ в липні 1917 р. (офензива Керенського) російська армія, як бсєва сила, перестала існувати. Військові частини перетворилися у збройні здеморалізовані ватаги, які треба було чим скоріше розпустити додому. Армії не сила було виконувати завдання оборони держави. Зате вона, під впливом боль-

Свято Берестейського миру у Львові 3. березня 1618 р. Святочний похід зібраний на львівському ринку витлухне промов.

внутрішньої агітації, ставала знаряддя російської внутрішньої політики та пострахом для мирного населення. Потом війною та здеморалізовані революцією салдатські маси вже не можна було повести до бою. Великі військові маси по містах України ставали заборолом большевизму, робили погроми та руйнували нормальне життя. Україна була найближче до фронту і тому вона перша зазнала всіх лиха від озвірілих салдатських банд, що самовільно поклали фронт. Українські села залили агітатори в салдатських шинелях, вони закликали не слухати ніякого уряду. Салдатія нищила українські села, грабувала худобу та ввесь селянський дорібок. На Україну насувалася повінь анархії від півночі — з Росії та з фронту — на багнетах мільйонної, розкладеної й розбещеної салдатської маси.

Ще тільки українські відділи держалися на фронті. Та й вони були майже всі порозміщувані на німецькому й турецькому фронті. На фронті, що проходив через українську територію, стояли переважно російські частини.

В Україні запанувала анархія. Весь державний апарат і організація самоуправи розпались. Сільська й міська міліція була зле організована, ніхто її не поважав, не боявся,

не слухав. Суд не функціонував. Народ сам шукав рятунку й справедливості в собі. Пішла пошесть самосудів. З фронту цілими масами сунули дезертири. Вимучені й розлючені своїми стражданнями в пеклі побоєвища, вони страшною темною силою йшли на Україну, забивали всі залізниці, додавали ще безладдя й часто виливали на неповинних свою лють і свій відчай.

Найтяжче було становище тих повітів Поділля й Волині, що прилягали до фронту. В жовтні салдати, що покинули фронт, погромили міста Остріг та Подонне на Волині. Комісар Лятичівщини на Поділлі, у звідомленні Генеральному Секретаріатові про становище в повіті, заявив, що «перехід війська є рівнозначний з татарським наїздом; в повіті знищено все — засіви, худобу, птицю, випущено воду із ставів, зруйновано оселі; салдати насилували жінок; в околицях, де перейшло військо, zostалися по селах чорні обгорілі стовпи».

Серед таких незвичайно важких обставин, під загрозою большевицьких повстань у краю та зовнішньої інвазії, серед загальної анархії, українському урядові на великих просторах своєї країни довелося організувати лад і адміністрацію. Центральна Рада не мала вже змоги перевести організації державного життя на Україні, бо не мала на свої послуги більшої збройної сили, яка могла б очистити Україну від анархічного елементу та не допустити на українську землю російських наїзників.

ВЗАЄМИНИ З ДЕРЖАВАМИ АНТАНТИ. Представники Антанти бачили, що російська армія розкладається, що вона не здатна вже вести далі війну, тимто звернули свою увагу на Україну. Вони помітили, що українці формують національні військові частини, де зберігається боездатність та дисципліна. Це й було найбільшою причиною їх зацікавлення українською справою. З допомогою українського війська вони мали надію вдержати ще російський фронт проти осередніх держав, а далі й — відбудувати Росію.

З початком липня 1917 р. японський військовий аташе Ашіда відвідав у Києві генерального секретаря Шульгина та інформувався про становище в Україні. В серпні приїхала до Києва французька місія на чолі з Пеліссє, що повідомляв французький уряд про Україну й навіть нав'язав був зв'язки з українським громадянством. В жовтні до Генерального Секретаря Військ. Справ. С. Петлюри, на-

Одна з перших мап появи нової української Республіки.

З'явився представник Франції при штабі півд. — зах. фронту — ген. Табуї, що інформувався про стан української військової справи. Ген. Табуї висловив бажання мати тісніший контакт із Генеральним Військовим Комітетом, а полк. Первас висловив бажання, щоб «Вісник Ген. Військ. Комітету» містив інформації про французькі й англійські війська, взаємодію про справи союзників.

Коли, після упадку Тимчасового Уряду, проголошено Українську Народню Республіку, військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії й Бельгії переїхали від російської Головної Кватирі, захопленої більшовиками, до Києва.

Голова французької місії ген. Табуї, заявляючи Ген. Секретареві Закорд. Справ Шульгинові «велику симпатію» Франції до України, пропонував допомогу від французького уряду.

З початком січня 1918 р. Франція й Великобританія офі-

ційно визнали Українську Народню Республіку і призначили своїми представниками в ній ген. Табуї і Баґґе.

Та для антантських представників найважлишою справою було, що український уряд утворив кілька українських корпусів, які разом із чехословацьким і польським корпусом, що пробували тоді в Україні заняли б найважливіші місця на румунському й півд. — захід. фронті й таким чином спинили б на якийсь час війська нейтральних держав та частково відтяжили б на французькому фронті.

Одначе скоро наступили події — большевицький наступ, залишення Києва Українським Урядом, — що припинили взаємини з представниками Антанти. Берестейський мир із центральними державами і припинення війни з ними викликав вороже ставлення держав Антанти до України, що могли дати їй реальну допомогу в війні з большевицькою Росією.

МИРОВІ ПЕРЕГОВОРИ З ЦЕНТРАЛЬНИМИ ДЕРЖАВАМИ. Вже з початком революції народні маси, які в першій мірі несли на своїх плечах усі тягарі війни, домогалися миру. Після упадку Тимчасового Уряду, коли большевицькі агітатори нарешті здеморалізували й розклали російську армію, всім стало ясно, що війну треба рішуче припинити, бо й так далі воювати не було змоги. Не можна було налагодити вже постачання армії, ані привернути в ній дисципліну. Особливо ж не було причини Українській Народній Республіці вести далі війну, якої вона й не починала.

Російський большевицький уряд відразу став на шлях негайного припинення війни з центральними державами і, вже 10. листопаду 1917 р., заключив перемир'я на фронті. Центральна Рада довго не рішалася на заключення сепаратного миру. Вона мусіла б була через те піти на розрив з Антантою, що саме тоді почала нав'язувати зносини з Українською державою. Український Уряд не визнавав большевицького Совету Народніх Комісарів за центральний федеративний уряд Росії, але ж і себе не вважав за владу самостійної держави, тому намагався утворити ще російський федеральний уряд, який мав би право заключити мир. Та большевики самі почали в Бересті мирові переговори з центральними державами. — Український Уряд 22. грудня 1917 р. звернувся з нотою до держав, що воювали між собою, й до нейтральних держав, в якій закликав припинити

війну. Рівночасно Генеральний Секретаріят постановив обслуговувати румунський і півд. — зах. фронти в один український фронт, щоб забезпечити собі корисніші умови миру та не допустити большевиків до переговорів в імені цілої Росії.

У відповідь на мирову ноту Українського Уряду дня 26 грудня прийшла телеграфна відповідь центральних держав, а саме Німеччина, Австрія, Болгарія й Туреччина виявляли готовність «привітати повновласних представників Української Народньої Республіки як учасників в мирових переговорах у Бересті».

До Берестя виїхала українська мирова делегація під проводом Генер. Секретаря Торгівлі й Промисловости — В. Голубовича. Дня 9. січня 1918 р. відбулося повне засідання мирової конференції представників України, Росії, Німеччини, Туреччини й Болгарії. Голова української делегації подав українські мирові умови й зазначив, що від України Українська Народня Республіка починає своє міжнародне існування, яке втратила перед 250. роками.

Голова російської делегації Троцький заявив, що російська делегація признає українську делегацію за представництво самостійної держави. А голова мирової конференції граф Чернін в імені делегацій чотирьох союзних держав заявив, що українська делегація є самостійне і уповноважене представництво самостійної Української Народньої Республіки.

Таким чином, Українська Держава вийшла на шлях міжнародних зносин. Залишалося ще лише оформити самостійне існування. Це зробила Центральна Рада своїм Четвертим Універсалом із 22 січня 1918 р., яким проголошено самостійну й суверенну Українську Народню Республіку.*)

Українська делегація повела переговори швидким темпом. Центральні Держави були зацікавлені швидче заключити мир з Україною, бо в Німеччині й Австрії харчева справа гіршала з дня на день, і населення їх домогалося скорого припинення війни. Зате Україна мала ще великі харчові запаси, якими могла допомогти центральним державам. Та й нова самостійна Українська Республіка була прихильна скоро миритися, щоб усі свої сили звернути проти большевиків, які загрожували існуванню молодій Українській Державі.

* Універсалу гл. Д. Дорошенко: „Історія України“ 1, стор. 264—8.

ПРИЧИНИ ВІЙНИ З СОВЕТСЬКОЮ РОСІЄЮ. Взаємини між Українською Народньою Республікою й советською, Росією відразу були неприязні, таки від перших днів існування обох держав. Центральна Рада була проти большевицького перевороту в Петербурзі. Вона вважала, що в Російській республіці влада повинна належати до всіх демократичних угруповань, а не тільки одній большевицькій партії. Російські большевики в Україні повели акцію проти Центральної Ради, вони явно йшли до того, щоб

Бій під Крутами

Мал, Леонід Перфецьки.

встановити советську владу поза Українським Урядом. Однак большевицька партія на українські народні маси не мала великого впливу й, після невдалого повстання в Києві, обмежувалася покищо агітацією за перевибори Центральної Ради та скликанням Совету робітничих, салдатських і селянських депутатів, які мали б проголосити советську владу в Україні.

Погіршення відносин між Центральною Радою й большевицькою партією в Україні викликало напруження й у відносинах між Українським Урядом і Советом Народніх Комі-

сарів Росії. Роззбрєсєння большевицьких військових частин у Києві Совєтський уряд уважав за ворожий виступ проти Совєтської Росії та був невдоволений іще й тим, що Центральна Рада не визнала його за Всеросійський уряд, проголосила нейтральність у боротьбі большевиків в Областю Донського Війська, та ще й через українську територію пропускала донські відділи з фронту на Донщину. Коли Український Уряд доручив командуванню півд. — зах. і румунського фронтів не виконувати наказів большевицького головнокоманданта Криленка та припинив безконтрольний вивіз хліба з України в центральні райони Росії — конфлікт із Совєтом Народніх Комісарів набрав незвичайно гострих форм. Між українськими й большевицькими військовими частинами почалися місцеві сутички, а большевицке фронтове командування задумувало зайняти Київ та розігнати Центральну Раду.

З приводу большевицької агітації проти Українського Уряду, Ген. Секретаріят дня 14. грудня проголосив відозву до громадянства України, де м. ін. говорилося, що «Генеральний Секретаріят на території Української Народньої Республіки не дозволить нікому ніяких утисків над робітниками, чи іншими організаціями та вживе всіх заходів, щоб усі соціальні реформи такої великої ваги, як земельна й військова, були переведені як-найширше, але зорганізовано без потрясєння, кровопролиття й анархії, якими відзначено ці самі реформи на території Народніх Комісарів.»

«Всякі спроби силою нарушити той лад, який твориться в Україні, Генеральний Секретаріят буде силою подавляти в корені. Доказом того є роззбрєсєння військових частин, зроблене вночі з 12. на 13. грудня. Ці частини, з анархістичних, нездисциплінованих елементів, підбурені нечесною агітацією большевиків, увесь час погрожували розгромом Києва з своїх гармат. Приклад братовбивчої кривавої війни в Петербурзі та й у самім Києві, погрози віддати на розгом невинне населєння Києва, примусили Український Уряд відібрати в анархістичних частин зброю й вислати за межі Української Народньої Республіки.»

«Українське селянство, що найбільше представлене в Центральній Раді, і до революції найбільш покривджене національно, соціально й політично, недопустить, щоб його відродження спинила агітація зайшлих з півночі Росії анархічних елементів.» *)

* Іл. Храсюк: «Замітки й матеріали», II, ст. 79—81.

Ця відозва ще більше роздратовала большевицький уряд і не було надії, мирно полагодити конфлікт, який закінчився ультиматумом Совета Народних Комісарів до Української Центральної Ради.

БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ УЛЬТИМАТУМ. Дня 17. грудня 1917 р. Центральна Рада радіо-телеграфом одержала ультиматум Петербурзького Совета Народних Комісарів, в якому говорилось; «Совет Народних Комісарів ще раз стверджує право на самовизначення за всіма націями, які були пригнічувані царатом і російською буржуазією, аж до права цих націй відділитися від Росії і визнає Українську Народню Республіку, її право цілком відокремитися від Росії..., зараз, без обмеження та безумовно, але обвинувачує Центральну Раду в тому, що вона, прикриваючись національними фразами, веде непевну буржуазну політику, і тому не визнає її за представництво працюючих мас української республіки». В цьому ультиматумі большевики закидали, що «Центральна Рада зробила дезорганізацію на фронті, відкликаючи та переміщуючи українські частини, роззброїла советські війська в Україні, та що піддержує змову проти советської влади», тимто «стаючи на бік ганебної зради революції й бажаючи допомагати найнебезпечнішим ворогам незалежності народів Росії і советської влади, — Центральна Рада примушує нас подати їй до відома, що ми (Совет Нар. Комісарів) негайно виповімо їй війну, коли вона протягом 48 годин не дасть задовільної відповіді на такі питання:

1. Чи не Центральна Рада зобов'язеться зректися спроб дезорганізації спільного фронту?

2. Чи Рада зобов'язеться без згоди верховного головнокомандувача не пропускати ніякого війська, що йде в бік Дону й Уралу?

3. Чи Рада зобов'язеться давати підмогу советському війську в боротьбі з контр-революційним повстанням Калєдіна?

4. Чи Рада зобов'язеться припинити всякі спроби роззброювання советського війська й червоної гвардії в Україні та чи поверне негайно відібрану зброю в того війська?»

Цей ультиматум позбавляв Центральну Раду права організувати власну армію, примушував проголошувати війну козачим країнам та домагався вільного пробування в Україні російських військових частин.

Частина Києва Поділ, промислове передмістя.

Генеральний Секретаріят України на большевицький ультиматум дня 20 грудня дав відповідь, в якій рішуче відкинув намагання Народніх Комісарів вмішуватись у життя й справи Української Республіки, ствердив конечність роззброєння большевицьких віділів в Україні і подав до відома що Український Уряд не змінигь своєї дотеперішньої політики, нехай би й під загрозою війни. *).

Між обома сторонами провадилися ще деякий час переговори, одначе до порозуміння не дійшло. Війна між совєтською Росією і Українською Народньою Республікою таки почалася, хоч большевицький уряд формально війни не проголосив. Російський соєт Народніх Комісарів за уряд України, признав утворений нею т. зв. «Український Радянський Уряд» у Харкові, якому дав свою армію до війни з Центральною Радою. Большевики почали завойовувати Україну з середини — з допомогою нового «Українського Радянського Уряду» та його війська, присланого з большевицької Росії.

*) Д. Дорошенко : «Історія України», 1, стор. 211—217

4. Перша війна з большевицькою Росією

ПОЧАТОК ВІЙНИ. Сове́тський уряд начальним вождем російсько-большевицьких військ, що мали оперувати проти України з Дону, назначив В. Антонова-Овсієнка, що виробив оперативний план захоплення Харкова, Полтави й Катеринослава. На Київ мали наступити большевицькі війська з двох боків — з півночі від Гомеля на Чернігів і Бахмач та з Брянська на Конотоп і Ворожбу, а від заходу — з большевиченими частинами, що стояли на т. зв. українському фронті.

Головні большевицькі сили були сконцентровані на півночі в трикутнику Гомель — Бахмач—Брянськ. В час того скупчування регулярних большевицьких військ, відділи червоної гвардії, зорганізовані в українських містах із російського та жидівського робітництва, почали на всій Україні бої з малочисельними українськими частинами. Розташування російських залог в Україні та російських відділів на південно-західньому фронті сприяло тому, що большевицькі війська перемогли.

Перший наступ большевики почали від заходу, маючи на меті захопити Київ. У Староконстантинові, Рівному та в Шепетівці прийшло до перших сутичок із українцями, що нарешті роззброїли большевицькі віділи. В районі Козятин-Здолбунів роззброєно три большевицькі полки. На Правобережжі українським відділам вдалося спершу взагалі зліквідувати виступи збольшевичених солдатських банд. Головно І. Український Корпус з допомогою Вільного Козацтва очистив Київщину й Поділля від російських відділів ІІ. гвардійського корпусу і 8 армії, яких, відобравши в них зброю, відправлено в Росію.

Зате на Лівобережжі порозкидані українські частини, оточені ворогами з усіх сторін, не мали сили здержати на-

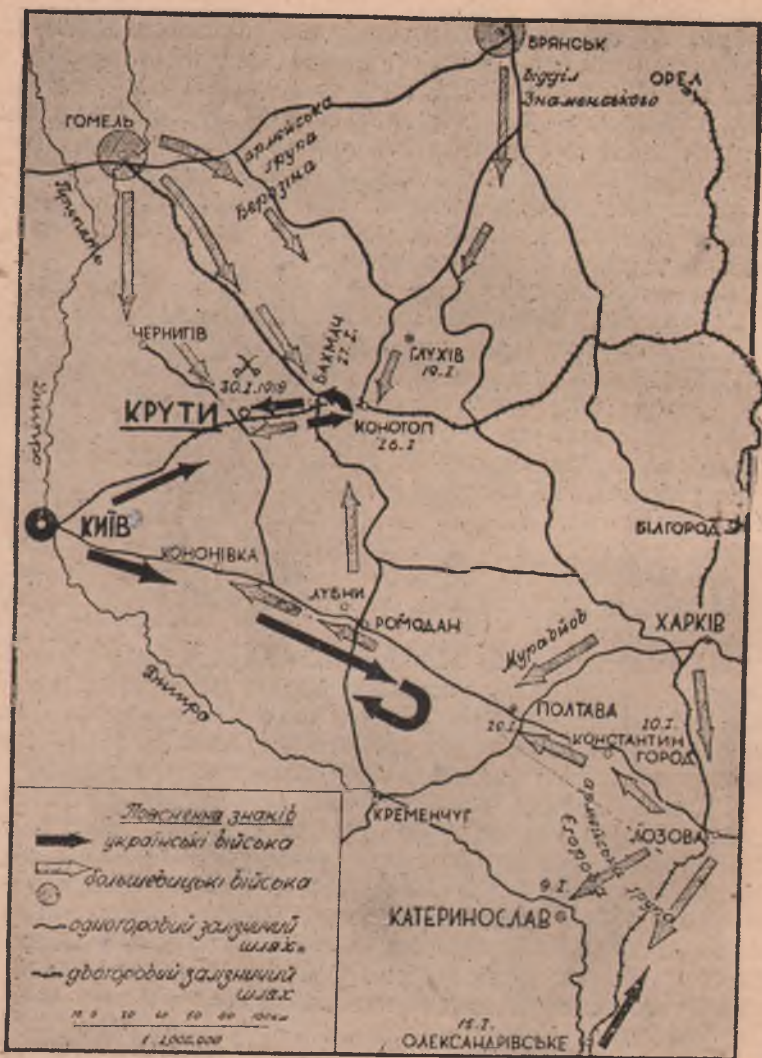
вали добре зорганізованих і здисциплінованих полків російської регулярної армії.

Дня 25 грудня 1917 р. північна російська армія під командою Антонова-Овсієнка почала загальний наступ. У склад тієї армії входили чотири армійські групи — під проводом Єгорова, Берзіна, Кудинського і Муравйова, в силі 30 тисяч добірного війська, набраного з кол. гвардії, матросів і російського робітництва. Армія мала 60 гармат та 10 панцеерних поїздів. Російські війська без великих зусиль займали українські міста, де робітничі чужонаціональні організації ставали із зброєю на їх бік.

У такому вирішальному для Української Держави часі, Український Уряд, не маючи здисциплінованого, готового до рішучого виступу, війська, залишився безборонним. Української армії не було, існували тільки окремі відділи, малого чисельного складу, що на власну руку вели бої. Було ясно, що проти добре озброєної, зодягненої та під одною командою большевицької армії не можна буде вдержатися. Ті численні українські полки, що недавно ще заявляли свою відданість Центральній Раді, у критичну хвилину порозбігалися, а то й перейшли на сторону ворога. Ще тільки українські добровольчі відділи рятували існування української державности, зберігаючи славу і честь української зброї.

На початку війни Український Уряд призначував командирами протибольшевицького фронту по черзі полк. Капкана, сот. Шинкаря та ген. Кирея, та всі вони в таких складних умовах не доросли до свого завдання. А втім не мали вони до послуг війська, щоб утворити оборонний фронт.

Дня 26 грудня російські війська за допомогою місцевої червоної гвардії і 30 запасного полку зайняли без бою Харків. Тут большевики роззброїли місцевий український полк та забрали 18 автопанцерників і багато зброї. Почалися бої за залізничні станції Лозову, Синельникове, Олександрівське (Запоріжжя) та П'ятихатку. В Олександрівську Гайдамацький курінь і Вільні Козаки відбили на деякий час большевицький наступ. З кінцем грудня Харків, Полтава й Чернігів були вже в руках большевиків. У Катеринославі місцеві большевики почали повстання. Після дводенного завзятого бою з Катеринославським Гайдамацьким куренем, місто захопили 9. січня відділи групи Єгорова, що прибули з Лозової, а 15. січня большевики зайняли й Олександрівське. 20. січня передні частини Єго-

Частина походу більшовицько-російських військ на Лівобережжі у січні 1918 р. Дати поруч містечок означають день захоплення тої місцевості більшовиками.

рова в Костянтинограді розбили український курінь, і того самого дня відділи групи Єгорова в Полтаві сполучилися з групою Муравйова.

В тому самому часі російський «відділ особливого призначення» Знаменського вів наступ з боку Брянська. Після невеликого бою 19. січня він зайняв Михайлівський Хутір і Глухів, а 26. січня піддержаний місцевими більшовиками, — Крелевець і Конотоп.

Рівночасно і відділи групи Берзіна наступають двома колонами — з Гомелю на Бахмач та через Новозибків і Новгород Сіверський на Конотоп. Муравйов своєю групою зайняв Ромодан і Лубні, а 27. січня після бою з І. Військовою Школою, здобув Бахмач. У Бахмачі сполучилися всі російські армійні групи і звідти почали безпосередній наступ на Київ під командою Муравйова.

БОЇ ЗА ДОСТУПИ ДО КИЄВА. КРУТИ. Після перших успіхів більшовицьких військ, коли катастрофа ставала неминучою, а заняття ворогом Києва було питанням кількох днів, українське командування до оборони загроженої столиці висилає на фронт останні свої військові частини. В початках січня у напрямі Полтави виїхав Гайдамацький Кіш Слобідської України, до якого вступили також і юнаки 2. Військової Школи. Із Гайдамацьким Кошем була також 2. сотня Січових Стрільців сот. Сушка. Цілим відділом, що числив коло 600 бсєвиків, кермував отаман С. Петлюра. Гайдамацький Кіш до кінця січня боровся з російською армією, що наступала в районі Полтава-Гребінка.

Дня 8. січня з Бахмача на фронт вирушила перша Військова Школа в складі коло 600 юнаків, під командою сот. Д. Носенка. Військова Школа зайняла відтинок фронту Бахмач-Конотоп, захищаючи залізничний шлях від сторони Гомелю. До 25. січня Школа ввесь час без перерви перебувала на позиціях, в боях з ворогом, що наступав. Нарешті три сотні школи, здесятковані, зневірені та виснажені безупинними боями, самовільно покинули фронт і відступили до Києва. В Бахмачі залишалися тільки одна сотня з командою Школи і два панцерні поїзди.

Вночі 28. січня з Києва на фронт вислано останні відділи, що мали себе пожертвувати в обороні доступу до столиці. Були це юнаки згаданої Військової Школи, які щойно прибули з фронту, а також останніми днями нашвидку зформований Помічний Курінь Студентів Січових Стрільців, під

Фрагмент з похорону юнаків, що полягли в бою під Крутами. Київ 17 березня 1918 р.

проводом сот. Омельченка, зовсім не вишколений та призначений властиво до охоронної служби в Києві. Вдосвіта 29. січня обидва відділи, що мали разом около 500 людей, доїхали до ст. Крути. У Крутах застали вони останки сотні юнаків Школи, що залишилися боронити Бахмац, і маленький відділ Вільного Козацтва, що сюди тепер відступили.

Команда вирішила боронити цей важний залізничний вузол, що був ключем до столиці. У викопаних перед станцією окопах, по обох боках залізничного шляху, залягли оборонці — зправа Військова Школа, ліворуч стрільці Студентського Куреня. Вранці 30. січня російські війська почали наступати, обстрілюючи гарматним вогнем лінію окопів від ст. Пліски. В першій ворожій лаві йшли п'яні матроси. Спершу українські відділи відбивали ворожі наступи, а коли не стало набоїв, скоростріли по черзі замовкли і жменька героїв не змогла видержати натиску шеститисячної ворожої фаланги. Матроси багнетами відкинули юнаків Школи на правому крилі і оточили Студентський Курінь на лівому, що був кинувся ще в останню атаку. Частина куреня загинула разом із

своїм командантом сот. Омельченком, частину стрільців, що попали до неволі, большевики після диких знущань розстріляли.

Пізніше, після звільнення України від болшевицької навали, на крутянському боєвищі віднайдено кількадесят поляглих січовиків Студентського Куреня, перевезено їх до Києва та 19. березня на державний кошт поховано у братній могилі на Аскольдовому кладовищі. Бій під Крутами закінчився перемогою російських большевиків, що дістали вільний доступ до Києва.

Учасник бою під Крутами пор. М. Михайлик перебіг боєвих подій описує так: «Мені видно було три чорні густі лави матросів, що пішли в наступ. Затріскотіли скоростріли, рушниці. Видно було, як падали на снігу чорні постаті матросів, але вони присувалися все ближче і ближче. У нас уже було багато ранених і наша сотня відходила до окопів. Тут уже були розміщені до бою всі наші сили й з напруженням чекали рішучого моменту. А він уже наближався. Густі лави сірих і чорних ворожих постатей йшли в увесь зріст. Змучена наша сотня пішла в резерву за рампу. З окопів затріскотіло сорок наших скорострілів і рушниць трьох сотень юнаків та Студентського Куреня. Падали чорні постаті, за ними йшли нові. Знову падали, і знову йшли одні за другими чорні і сірі лави. Наші окопи, станція й потяги засипалися ворожими набоями й кулями, але наші вояки міцно трималися. Посилали за набоями до потягів за півтора кілометра, вистрілювали їх і знову посилали. Але грізні вістки; «нема набоїв», «псуються скоростріли» — пролетіло по окопах, а тут чорні постаті знялися, крики «ура», «слава», і все перемішалось. Стріляли один одного. Облилися кров'ю багнети. Вдесятеро більший ворог — переміг. Почався скорий, уже неорганізований відступ до потягів, а большевики з криком «ура» кинулися до станції, яку охороняло 50 студентів, переважно з тих, що не вміли стріляти. Вечоріло, коли зібралися вояки до потягів. Два вагони, відведені для ранених, були переповнені, відвели третій. Сестри й санітари наспіх перев'язували ранених. Потяги рушили під вогнем ворога». *)

До оборони доступу до Києва залишився тільки один Гайдамацький Кіш от. Петлюри. Частина Коша, при якій був Петлюра, боролась коло ст. Бобрин у напрямі на Крути,

*) М. Михайлик: «День 16. січня 1918 р. в. «Літоп. Черв. Калини», ч. 2 з 1932 р. стор. 12—13.

а друга із сотнею Січових Стрільців здержувала большевицький наступ на ст. Кононівка від сторони Полтави. Дальші бої Кіш мусів припинити, бо в Києві почалося повстання, і Кіш мусів негайно вирушити рятувати столицю.

ОБОРОНА КИЄВА. »Совет Салдатських Депутатів« м. Києва і його шеф Є. Бош використали момент зменшення військ Київського Гарнізону і перед самим наступом армії Муравйова, в ночі, з 28 на 29 січня, в столиці України проти української влади зробили повстання. В повстанні взяли участь російські робітники арсеналу та залізничі. До них прилучилися і українізовані військові частини: два понтонні курені (3-й і 5-й), два курені матросів з Чорноморської фльоти, частина Георгієвського полку (решта лишилася неутраальною) та артилерія, що була розташована під Києвом в Броварах і на Слобідці.

Сили повстанців обчислювано на 7—8 тисяч, при чому вони мали також моральну підтримку, без огляду на політичні переконання, всього російського населення м. Києва.

В розпорядженні Центральної Ради були такі частини: Галицький курінь Січових Стрільців, що з нього одну сотню приділено до Гайдамацького Коша, що стояв на фронті, Вільне Козацтво інж. Ковенка, Чорноморський Курінь, автопанцерний дивізіон та навеличкі відділи полків ім. Хмельницького, Полуботка й Богуна. Пізніше, в розпалі повстання, з фронту до Києва прийшли — Гайдамацький Кіш, сотня Січ. Стрільців й полк ім. Гордієнка.

Всі ці відділи мали разом коло трьох тисяч боєвиків, 10 гармат та коло 100 скорострілів.

Повстання почалося спершу на Печерську, тут повстанці захопили відразу Київський арсенал. Вільні Козаки з Полуботківцями і з трьома панцерними автами, якими командував полк. Борковський, намагалися арсенал відбити. Але їх відкинули з великими втратами, а команданта панцерників пор. Борковського тяжо ранено. Бої розгорілися в цілому місті. Відділи повстанців появлялися в усіх сторонах міста та стріляли до українських вояків. Невеликі українські відділи, що їх перекидувано з місця на місце, не могли опанувати великого міста. До того не було ще й однозгідности в командуванні, бо були два командні осередки, що керували обороною Києва — штаб коменданта Києва от. Ковенка та штаб т.зв. протибольшевицького фронту сот. Шинкаря.

Повстанці мали уже вироблений план боїв, з тим, щоб

Дефіляда Синьої дивізії після прибуття у Київ. Квітень 1918 р.

оточити і зліквідувати Центральну Раду, як ворожий їм уряд. Другого дня повстання большевики зайняли товарову станцію й почали наступ на Велико-Васильківську вулицю і Хрещатик. Вони захопили Поділ, Старе Місто, де зайняли поліцейний участок і готель «Прагу», та почали оточувати будинок Центральної Ради. Курінь Січових Стільців, що квартирував у будинку духовної семінарії, завзято боровся й відбивав большевицькі атаки з Подолу. З сотня Січових Стрільців сот. Чмоли, щоб не дати большевикам зайняти будинок Центральної Ради, пробилася з духовної семінарії крізь вороже кільце та приступом на багнети відбила Старокиївський участок і готель «Прагу».

Сотник В. Кучабський з 1-ою сотнею С.С. відкинув большевицькі наступи з Подолу на будинок духовної семінарії, сам перейшов до протинаступу, штурмом здобув гору Щекавицю і очистив Поділ. Рівночасно Вільні Козаки з допомогою одного автопанцерника почали наступ на Олександрівській вулиці.

Третього дня боїв в руках українського війська був квартал між вулицями Велико-Володимирською, Фундуклівською, Пушкіна та Бібіковським бульваром, де був осідок Центральної Ради й Військового Секретаріату, далі — квар-

тал між вулицями Лютеранською, Мерингівською, Інститутською та Банковою, де містилися різні державні уряди й державний банк. Бої йшли в околиці Львівської вулиці, де містилися Січові Стрільці, й проти самого арсеналу, де були казарми Богданівського полку.

Повстанці мали арсенал — головний їх осередок, залізничні майстерні Київ 1, пристань на Дніпрі та район між Крутим Спуском і Собаною Стежкою.

Найжорстокіші бої йшли на Софійському майдані за будинок головної пошти та між арсенальцями й оборонцями державного банку, а також між арсеналом та Богданівським полком, що боронився у своїх казармах.

Оборонці Києва героїчно боролися з повстанцями, але почували себе немов у чужому ворожому місті. З усіх сторін, з кожного вікна та даху будинків, стріляли до них приховані.

А в цей час наші українізовані полки: Шевченківський, Полуботківський, гарматний дивізіон (на Слобідці), інженерна старшинська школа (на Звіринці), 9-й саперний курінь, деякі матроські курені і Старшинський курінь... уюголосоили невтралітет та постачали повстанцям зброю і харчі. В той час, коли вирішувалась доля нашої столиці, чисельність цих невтральних українізованих частин перевищувала обидві воюючі сторони.

Вночі 2 лютого до Києва прибув Гайдамацький Кіш під командою от. С. Петлюри, а попереднього дня з західного фронту до Києва прибув Гордієнківський полк під командою полк. В. Петрова.

Кіш розвантажився на ст. Дарниця, і розпочав наступ на Київ в декількох напрямках. *) Одна колона-Гайдамацькі курені, Богданівці і спішені кінні сотні наступали по Броварському шосейному шляху через Слобідку і Ланцюговий міст на Нікольський узвіз і Аскольдову могилу. Цю колону підтримувала легка артилерія під командою кап. Хижного та гавбична артилерія під командою сот. (тепер ген. хор.) С. Раєвського. Колоною командував отаман Волох. На цьому відтинку перебував штаб Коша на чолі з от. С. Петлюрою.

При першій колоні одну сотню Січових стрільців провадив сотн. Р. Сушко, що мав завдання — за Ланцюговим мостом понад Дніпром наступати на Поділ.

*) Опис участі Гайдамацького Коша в обороні Києва взято з спогадів полк. С. Раєвського - «Моя служба, під командуванням св. п. Ємона Петлюри», Український Комбатант, ч-1, 1947, ст 10.

Друга колона - 1-ша Юнацька школа, сотня Січових стрільців і курінь Богданівців (сотня) наступали через залізничний міст на Печерськ-Звіринець-Київ 2. Колону провадив полк. Є Коновалець та полк. А. Мельник. Наступ цієї колони підтримувала артилерія під командою поруч. Одинця.

Розпочався жорстокий бій. Від Хрещатика і Велико-васильківської вулиці наступали частини «Вільного Козацтва». За пару днів Гайдамаки і Січої стрільці опанували Звіринець, Київ 2, Києво-Печерську Лавру, Аскольдову могилу, Царський палац, де містився «Совет Депутатів», електровню та водогін. Здобуваючи водогін, лягли майже всі моряки Чорноморського куреня.

Українські вояки кільцем оточували большевицьких бунтівників, що скупчувалися в арсеналі та його фортах. З цих твердинь було дуже тяжко їх вибити, бо на той час частини «Вільних Козаків» мали лише ручну зброю і скоростріли. Але Кіш своєю батареєю гавбиць примусив бунтівників здатися. На другий день здалися й решта арсенальців на чолі з Бош.

Під час облоги Арсеналу Головний от. С. Петлюра із своїм нерозлучним нач. штабу Коша ген. Ол. Удовиченком увесь час перебував коло гармат, що стріляли зблизька до Арсеналу. Коли капітан Хижний і кілька юнаків з гарматної obsługi були тяжко поранені, тоді сам Головний отаман, а також його нач. штабу давали допомогу раненим. Ген. Ол. Удовиченко також особисто підлазив до стін арсеналу і в розбиті вікна кидав ручні гранати.

Після опанування ситуації і перемоги над большевиками, на майдані Св. Софії відбувся молебень і парад усіх військових частин, які приймали участь в обороні столиці.

Та не довго ми тішилися перемогою. Саме в той час з Лівобережжя до Києва підходила армія Муравйова. Відділи їх гвардії зайняли мости на Дніпрі, перейшли Дніпро, захопили Поділ і почали загальний наступ на Київ. Большевицькі гармати п'ять днів і ночей барабанним вогнем бомбардували Київ. Наші війська завзято боронились, але сил було мало. Щоби не наражувати місто на повне знищення, Український Уряд наказав евакуацію, яку й переведено вночі з 8. на 9. лютого.

В яких умовах українським оборонцям доводилося держати фронт Києва одного тільки відтинку, довідуємося з спогадів учасника; «Лави гайдамаків лежали в Купецькому

Саду, який засипали кулі з-за Дніпра. Большевики доходили до самого будинку Купецького Зібрання й тоді ми всі з от. Петлюрою вискакували та переходили в наступ. Раз наш наступ був такий скорий, що большевики не встигли вскочити на мости, що з'єднували два сади, й там їх було багато перебито. Всесь сад був завалений трупами. Це тупцювання на місці, без хвилини спокою ні вдень ні вночі, страшенно стомило всіх, а наступи червоних робилися ще більш упертими. Стомлені лежали гайдамаки, відбиваючись від ворога, і в наступ уже не переходили. Втома була така велика, що навіть гайдамаки захвилювались: «Чому не дають допомоги? Доки будемо так битися?» Надходили останні дні та останній наш наступ. Отаман Петлюра зібрав усіх нас та звернувся з промовою: «Треба напружити всі сили ще раз!» То була божевільна атака — жорстока та люта. В цій останній атаці багато забито гайдамаків, не було ні одного гайдамака, якого б не заченила куля. Гайдамаки вже не ходили, а лазили по Саду, від утоми й поранень, але ні один не хотів відійти від своїх. Все це вже давно перейшло міру можливостей людини». *)

Дня 9 лютого 1918 р. передові відділи російської армії ввійшли до Києва. Зайнявши столицю, большевики вчинили кривавий погром, — розстріляли три тисячі мешканців. Переважно гинули ті, що мали військові посвідки від української влади.

ВІДСТУП НА ВОЛИНЬ. »По святошїнській шосі тихо посувалися відступаючі рештки частин київської залоги. Червона заграва пожежі надавала постатям містичного вигляду. Попереду їхав обоз із раненими і хворими. Уряд проїхав на автах. За Урядом їхали інститутції, а за ними без обозу, без харчів, без запасу набоїв ішли в невідому будучність непоборні. Одні в широких штанах і з «оселедцями» на голові, другі з довгими коліровими шликами на шапках, з кривими шаблями за поясом. Ішли в шинелях без наплечників, з рушницями без багнетів. Богданівці йшли в чорних баранових шапках, з кулеметними стрічками через плече. Гайдамаки в червоних козушках, з довгими червоними шликами. Йшли озброєні до зубів Вільні Козаки от. Ковенка. Старшини і юнаки ген. Прісовського йшли в рівних рядах. Позаду всіх, прикриваючи відступ, йшов із

*) О. Шпилянський: »Замітки до історії З. пів. пол. у», »Табір«, ч. 12, стор. 67 —

своїм відділом полк. Болбочан». Так описує учасник відступ української армії. *)

Залишивши Київ, українське військо спинилося в містечку Ігнатівці. Тут, на нараді командантів усіх окремих частин, порішено перевести реорганізацію війська. З усіх малочисельних відділів утворено одну військову частину під однією командою ген. Прісовського, яку названо — Окремий Запорізький Загін. Гайдамацький Кіш Слобідської України, до якого приділено Вільне Козацтво інж. Ковенка, залишався покищо окремим відділом під командою от. Петлюри. І. Галицький Курінь СС був призначений окремою охороною для Центральної Ради й Уряду.

Прапор Синьої дивізії.

В часі, коли столицю залишили українські війська, збільшеними відділи колишньої 7. російської армії, що покинули німецько-австрійський фронт, зайняли Проскурів, Жмеринку, Козятин і Бердичів. Їх думка була зайняти Житомир, куди переїхала Центральна Рада.

Залишався до відступу єдиний вільний шлях на Коростень-Сарни, який треба було вдержати, щоб, на випадок цілковитої невдачі в боротьбі

з большевиками, мати вільну дорогу в дальшому відступі.

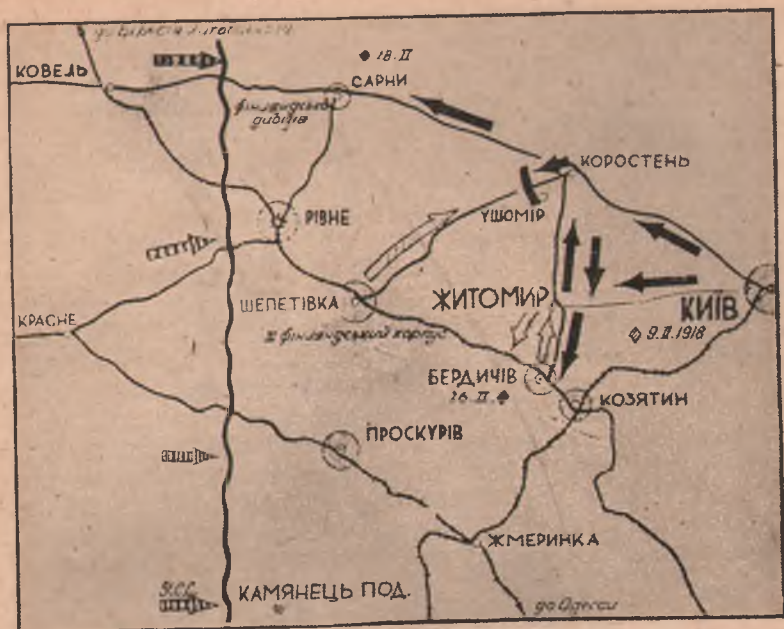
Українське військо, відступаючи далі разом із Центральною Радою, спинилося в Коростені. До Сарнів вислано ІІ. Запор. курінь, який після впертого бою з Фінляндською дивізією, дня 18 лютого заняв місто.

*) Б. Монкевич: «Спомини з 1918 р.», стор. 8.

В тому самому часі на Коростень почав наступ збольшевичений 3. Фінляндський корпус. Головні сили того корпусу йшли від Шепетівки на Звягель-Ушомир. На ворога вислано 1. Запор. курінь полк. Загородського, який укріпився на ст. Ушомир та зірвав перед станцією залізничний шлях. Після дводенного бою большевики не витримали наступу 1 куреня і Гордієнкової кінноти, що обійшла ліве вороже крило, та з великими втратами відступили до Звягеля.

Здобувши 24 лютого Житомир 2. Запор. курінь вирушив на Бердичів. Тут були сконцентровані великі ворожі сили, що склалися переважно з частин колишньої армії, з великою кількістю кінноти, артилерії, панцерних потягів і авт. На віддалі 10 кілометрів від Бердичева українські відділи, що наступали, попали під дуже сильний гарматний обстріл. Ворог відразу пішов у протинаступ, приневолюючи українців до відступу. Батерія сот. Савинського, яка опинилася на заді піхоти, що з героїчною відвагою під страшним ворожим обстрілом відступала, картечами спинила ворожі лави, що обходили вже курінь із боків. Сот. Савинський поляг разом із цілою обслугою батерії, але врятував курінь від неминучої загибелі. Частини куреня, залишаючи багато вбитих і ранених, відступили й, приведені до ладу з ініціативи сотенних командантів — сотників Кустовського, Зелінського, Гоженка, Гончарова, Шепеля, Халаїма і Блага, — спинили большевицький протинаступ. Відкинувши большевиків курінь перейшов знову до наступу, відбив атаки ворожої кінноти, здобув панцерний потяг і відібрав гармати залишеної батерії, біля якої лежав порубаний сотник Савинський із своїми гарматчиками. Пізніше, в Запорізькому гарматному полку першу батерію названо іменем сот. Савинського. Большевики, втративши багато вбитими й раненими, між ними двох командантів полків, поспішно залишили Бердичів, який 26 лютого зайняло українське військо. Дня 27 лютого до Бердичева прибув перший загін німецької армії, яка йшла на поміч Українському Урядові.

Було багато причин, що молодій Українській Державі в цій першій війні з Росією не пощастило. Найголовніша її основна причина невдачі була та, що ні український народ, ні його провід (інтелігенція) до боротьби за державну самостійність не були підготовані. Української національно-свідомої інтелігенції було дуже мало. Найбільше свідомости виявили народні вчителі, що й стали провідниками народного руху серед війська і в народі. Але й

Схема—1. Відступ української армії з Києва і боїв з більшевиками на Правобережжі.

Дата поруч місцевості означає день, коли її зайнято
Стрілки з поперечними пascами — австрійські і німецькі війська на фронті (філяста лінія) в лютому 1918 р.

ті, що зберегли національну свідомість, були здебільшого так просякнуті ідеями свєсерідного інтернаціоналізму — «спільного фронту працюючих», «соціальної революції», або врешті ідеєю федерації з «братнім народом», що для ідеї боротьби за власну державність не було місця в їх міркуваннях і стремліннях.

Таких людей, що державну окремішність України ставили рубом і що боротьбу проти всякої Росії — лівої чи правої, білої чи червоної, вважали за перший свій заповіт, найшлося у той час дуже мало.

Ще самі народні маси, вояцтво й низова сільська інтелігенція, проявили найбільше зрозуміння для справи, хоч це зрозуміння було лише стихійне, мало підсвідоме відчуття дійсности. З цих саме кол вийшло Вільне Козацтво і перші військові національні відділи. Ця маса в початках

й кермувала політикою Центральної Ради з долу та давала їй найсильніший підтрим.

Це й було основною причиною того, що Центральна Рада не змогла виконати свого історичного покликання, і що і в дальнішому боротьба за українську державність не могла увінчатись успіхом. Ідеям спільного «єдиного» революційного фронту», а потім розкладовим гаслам російського большевизму, можна і треба було протиставити лише ідею безоглядної, жертвенної боротьби за Українську Державу, за її фізичну, моральну і господарську могутність! Провідникам українського відродження бракувало ще й фахового знання, а то й досвіду в організації державного життя.

Через те Центральна Рада не спромоглась наладити державного апарату, не зуміла зорганізувати надійної самоуправи і, що найголовніше, не потрапила зорганізувати армії, цього стрижня кожного державного ладу. Брак сильної, нехай і невеликої, української армії став безпосередньою причиною програної війни. Щойно після неї Центральна Рада взялась організувати постійну армію, але це було вже запізно. Не маючи за собою авторитету сили, Центральна Рада мусіла уступити місце гетьманові, що спирався на чужій, німецькій силі.

Крім цих головних причин невдачі, які були залежні від проводу, знайшлося ще багато інших перешкод об'єктивного характеру.

Свої перемоги над Центральною Радою російські большевики у великій мірі завдячували чужо-національному населенню великих міст України. Населення українських міст складалося переважно з російської бюрократичної інтелігенції і робітництва, що вороже ставилось до проявів українського відродження. «Соєт робітничих і салдатських депутатів» в Україні був під впливом російських большевиків і, поки ще розпочалася війна, робив спроби захопити владу, а підчас війни перейшов на бік російського війська.

В руках соєтського уряду була ще кілька-мільйонна армія. Вона, правда, вже розпадалася, але її ще частково використано проти України. Соєтський уряд до своїх послуг мав державні грошові засоби, що перейшли від попереднього російського уряду, незнищені органи державної влади та багато інтелеігенції й військових старшин. А того всього не доставало саме Україні. Також російські війська, розміщені на румунським і західньому фронтах, допомогли

Схема-2. Похід українсько-німецьких військ проти большевиків на Лівобережжі. Березень і квітень 1918 р. Дата поруч місцевости означає день її добуття

большевикам перемогти Центральну Раду. Тоді, коли большевики повели наступ на Україну з півночі, ті російські частини зайняли ціле Правобережжя. З тієї причини Український Уряд, залишивши Київ, опинився в дуже критичному становищі, був зовсім оточений ворогом та не мав куди відступати.

ПІДПИСАННЯ МИРУ. ПРИХІД НІМЕЦЬКО-АВСТРІЙСЬКИХ ВІЙСЬК. Дня 9 лютого 1918 р. в Бересті підписано мировий договір між Української Народньою Республікою та Німечиною. Австро-Чгорщиною, Болгарією й Туреччиною. Договір цей здійснював принципи національного самовизначення Українського Народу, а щодо Галичини й Буковини, які залишилися під Австрією, то Австро-Угорщина додатковою умовою гарантувала автономію або вільний національний розвиток українському народові тих земель. Також і торговельні умови миру складені були вигідно для України. Цим миром Центральні Держави визнавали Українську Державність і Україна ставала повноправним членом держав світу. Правда, Український Уряд не

мав сили, яка здійснилаб, охоронила та закріпила користи Берестейського миру. Хоч пізніші історичні випадки нівечили умови Берестейського трактау, то всеж в історії національної боротьби й державного будівництва значіння його дуже велике.

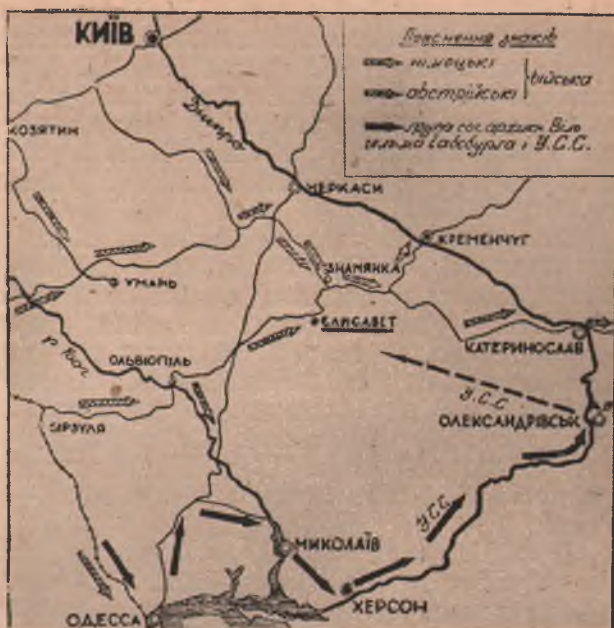
Советська Росія заключила мир із Центральними державами на місяць пізніше, зобов'язуючися, в окремій точці договору, негайно замиритися з Українською Республікою та визнати договір між Україною та Центральними державами. Російське військо й червона гвардія мали залишити українську територію, а Росія зобов'язалася припинити агітацію проти уряду й громадських установ Української Народньої Республіки.

Центральна Рада, залишивши столицю з невеликою жменькою війська, опинилася в безвихідному становищі... Тритисячна українська армія не мала сили провадити війни з большевицькими військами, що йшли від Києва, так само не могла очистити Волині й Поділля від збольшевичених російських фронтових частин.

Тоді саме підписано мировий договір у Бересті і Український Уряд, не маючи іншого виходу із загрозливого становища, вирішив просити в Центральних Держав військової допомоги. Спершу він домагався присилки Галицько-українських частин австрійської армії й УСС, а також сформованих відділів із полонених у Німеччині. Галицькі частини були тоді переважно на італійському фронті, а формування полонених у Німеччині щойно було почалося. Тимто довелось згодитися на допомогу німецько-австрійських військ, бо треба було рятувати край від неминучої руйни.

Німецькі війська, маючи як-найкращі технічні засоби, скоро наступили вздовж залізничних ліній. Незабаром від большевицьких частин очищено Волинь та скрізь привернено лад. У Житомирі й Бердичеві, оточені російськими відділами, українські війська 27 лютого сполучилися з німецькими й повели дальший наступ на Київ. Ворожі війська поспішно відступали, уникаючи боїв. Українські передні відділи, не стрічаючи у своєму поході жадного спротиву, заняли вночі 1. березня Святошин, а вдосвіта 2 березня перші стежі Запорізького Загону, Гайдамацького Коша та Січових Стрільців увійшли без бою до Києва. Німецькі війська прийшли до Києва другого дня. Частина німців перейшла на Лівобережжя й почала дальший наступ.

Схема-3. Похід українсько-німецько-австрійських військ проти большевиків на Правобережжі. Березень — квітень 1918 р.

ЗВІЛЬНЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ. НАСТУП НА ПОЛТАВУ ТА ХАРКІВ. Підчас побуту в Києві Окремий Запорізький Загін, значно поповнений добровольцями, був поширений уже в дивізію, у складі чотирьох піхотних, одного кінного, гарматного й інженерного полку та автопанцерного й кінно-гірського дивізіону. До дивізії приділено й Гайдамацький Кіш, що дістав назву 3. Гайдамацький піхотний полк. Командування дивізією обняв ген. Натіїв.

Дня 6. березня Запорізька дивізія вирушила з Києва на фронт у напрямі Полтава—Харків. В Києві залогом залишилися 3. Гайд. полк та Галицький полк Січових Стрільців. На чолі дивізії їхали відділи 1. піхотного й кінного Гордієнківського полку. Передні відділи Запорожців на ст. Березань наздогнали німецьких частин і разом з ними після короткого бою з большевицьким броневиком, зайняли ст. Яготин. Ворог відступив до Гребінки, при чому нищив за собою мости й залізничі шляхи. Дві кінні сотні полку ім. Гордієнка з баталіоном німців після короткого бою здобули Гребінку й відібрали кілька гармат та броневик.

У Гребінці німецькі відділи спинилися, чекаючи на при-

хід головних сил і артилерії. Далі почали наступати вже самі українські війська. Кінний полк під командою полк. Петрова обійшов ворога з півдня й дня 17. березня несподівано зайняв м. Лубні. З Лубень Запорізька дивізія посунулася далі здовж залізниці в напрямі до Полтави. Кінний Гордієнківський полк одержав завдання обійти ворога, що відступав на Хорол-Білоцерківка-Решетилівку, та відтягти йому шлях відступу на Полтаву.

Запорізька піхота за Лубнями перейшла р. Сулу й почала наступ на ст. Солонищку, де большевики сильно укріпилися. Рівночасно артилерія обстрілювала ст. Солонищку, не даючи ворогові зосередити свіжих сил на станції. 2. Запор. полк повів енергійний наступ та ударом збоку захопив ст. Солонищку. Кількома протинаступами большевики старалися відібрати станцію та відкинути Запорожців за Сулу, але це їм не вдалося. Тимчасом всі частини Запор. дивізії перейшли через Сулу й почали загальний наступ під командою полк. Болбочана, з метою — захопити Ромодан.

Дня 20. березня большевики почали пляновий протинаступ, стараючись відбити Лубні та Гребінку. Запорожці мали великі втрати, але відержали наступ ворога й наступ його припинили. Другого дня Запор. дивізія почала наступ усіма своїми частинами. Кіннота із піхотою на самоходах відкинула большевиків, що наступали від Хоролу. Кінний полк, переслідуючи ворога, наскоком зайняв Хорол, загрожуючи обходом ліве вороже крило. Рівночасно наступав 2. Запор. полк та з допомогою німецьких відділів дня 22. березня здобув Ромодан. До рук українського війська дісталася велика військова здобич — склади амуніції, переносні шпиталі, потяги з військовим майном і т. п.

Переслідуючи ворога 2. Запорізький 22. березня зайняв ст. Яреськи, а 1. полк — м. Миргород. Большевики відступали на цілому фронті. Цілий день 26. березня колони Запорізької піхоти йшли здовж залізниці, не стрічаючи ворога, що укріплювався тоді на ст. Абазівка. Але й Абазівку залишили вони без бою, підпаливши свої поїзди, знищивши броневики й артилерію, бо довідалися, що українці вже в Полтаві й перетнули їм відступ.

Це кінний полк, обійшовши ворога через Хорол-Решетилівку, несподівано вночі на 27. березня зайняв Полтаву. Запорізькі частини, не спинаючись у Абазівці, ввійшли до Полтави. Того самого дня до Полтави прийшла й німецька

кінна дивізія, що наступала від Кременчуга. В Полтаві українські війська захопили 85 паротягів і 1200 вагонів, повних усякого майна, що большевики не встигли були вивезти.

Дня 2. квітня Запорізька дивізія почала дальший похід на Харків і Лозову. На Харків вирушили головні сили дивізії під командою полк. Болбочана з двома бронепотягами. Костянтиноградська група з полк. Петровим на чолі, що складалася з 1. полку піхоти, кінного й кінно-гірського дивізіону, мала завдання зайняти Констянтиноград і Лозову та відтягти большевикам шлях із Харкова на Крим і в Донбас.

Большевицькі війська відступили на оборонну лінію Мерчик-Огульці-Мерехва. Була це головна лінія оборони Харківського залізничного вузла. Курінь 2. полку, при співучасті автопанцерників, уночі на 4. квітня, з великими втратами здобув, ст. Огульці, а вранці решта куренів 2. полку, сівши на вантажні авта, та цілий авто-панцерний дивізіон захопили ст. Люботин. Рівночасно кінна сотня 2. полку з одним автопанцерником зайшла на заді ворога та зірвала залізничий шлях між Люботином та Харковом. Большевики в паніці порозбігалися, залишаючи в Люботині всі свої поїзди, броневики, маґазини, а також радіостанцію. Запорожці успішно продовжували дальший наступ і дня 6. квітня, без ворожого спротиву, зайняли Харків. Одночасно до Харкова ввійшли німецькі війська, які наступали в напрямі Конотоп-Суми-Люботин.

Група полк. Петрова наступала на правому крилі фронту дивізії. Після короткого бою відділи групи дня 4. квітня зайняли ст. Селещине й Карлівку, 5. квітня, після впертого бою, 1. полк вибив ворога зі ст. Лапна, а кінний полк захопив Констянтиноград. Далі група, виконуючи своє завдання, дня 8. квітня зайняла ст. Лозову.

В тому часі на Лівобережній Україні наступ українсько-німецьких військ йшов у напрямках: Гомель—Новозибків—Брянське, Київ—Бахмач—Курське, Київ—Полтава—Харків, Катеринослав—Севастопіль. На Правобережній Україні німецько-австрійські війська наступали в напрямі; Козятин—Бобринське—Знаменка—Катеринослав—понад море, Ольвіопіль—Вознесенське й від Одеси на Миколаїв—Херсон.

В Харкові українські відділи залишилися на короткий відпочинок, німецькі ж головні сили з Харкова подалися на Купянське, Білгород і Ново-Борисоглібське. В Харкові

Схема-4. Похід групи полк. Болбочана на Крим. Квітень 1918р Зайняття Новоолексіївки хибно зазначено, має бути 22 IV.

Запорізьку дивізію доповнено добровольцями, що дуже численно зголошувалися, і вона, з наказу Військового Міністерства, перетворилася в корпус.

ПОХІД НА КРИМ І БОЇ ЗА ДОНЕЦЬКИЙ БАСЕЙН.
В Берестейському мировому договорі Крим не було включено в межі Української Держави. Тодішній наш уряд, виходячи тільки з становища самовизначення народів, не добачував спершу величезного значіння Криму, що був ключем для майбутньої морської сили України на Чорному морі. Він визнав Крим за окрему Татарську Республіку, не вважаючи на те, що в Криму серед татар не було поважнішого самостійницького руху.

Севастопільський порт в Криму був головною морською базою колишньої російської Чорноморської фльоти. В тому часі тут була зосереджена майже вся Чорноморська фльота, тут було без ліку всякого воєнно-морського майна. Український уряд пізнав нарешті свою помилку щодо Криму,

тимто рішив зайняти його тепер. Завдання це мав виконати Запорізький Корпус.

Дня 10. квітня 1918 р. військовий міністер полк. Жуковський наказав зформувати із корпусу окрему групу всіх родів зброї, яка під командою полк. Болбочана, потай від німецького командування мала зайняти Кримський півострів та забрати Чорноморську флоту в Севастопольському порті. Решта частин корпусу у другій групі мала вирушити в напрямі Лозова—Словянське та звільнити Донецький Басейн.

В склад Кримської групи ввійшли: 2. Запорізький полк, 1. кінний полк ім. Гордієнка, інженерний курінь, кінно-гірський дивізіон, три польові й одна гавбична батарея, автопанцерний дивізіон і два бронепотяги.

1. і 3. Запорізькі полки, 3. Гайдамацький полк, що прибув уже з Києва, гарматний і інженерний полк входили до Донецької групи під командою полк. Сікевича, команданта 3. Гайдамацького полку.

Дня 13. квітня відділи Кримської групи прийшли з Харкова до Лозової. Звідсіля почали вони наступ у Севастопольському напрямі і 14 квітня, після короткого бою, зайняли Олександрівське (Запоріжжя). Тут запорізькі відділи стрінулися з УСС, що з австрійським військом наступали з Правобережжя.

Дня 18. квітня передові відділи Кримської групи почали бій за Мелітопіль, який большевики завзято боронили. Запорізька піхота, під захистом бронепотягів, і артилерії, приступом, здобула ворожі окопи та приневолила червоних до постійного відступу на Сивашські позиції, вже в Криму. в Мелітополі в руки українського війська попали великі склади постачання і зброї, самоходи, літаки й моторові човни. Українські відділи безупинно напосідали на ворога, що відступав. Кіннота й піхота на автах незвичайно швидкими наскоками деморалізувала ворожі ряди.

Дня 21. квітня відділи Кримської групи зайняли Ново-Олексіївку, останню станцію перед Сивашським мостом, а дозорці наблизилися вже до самих переправ. Перша сотня 2. полку під командою сот. Зелинського, на моторових дрезинах, блискавично переїхала вночі підмінований міст і за нею просунулися два броневики. Большевики, не сподіваючися такого непередбаченого наскоку, не встигли оборонити вже переправи. Броневики доїхали на лінію ворожих окопів та гарматним і скорострільним вогнем наро-

Почесний відділ української кінноти віддає останню пошану австрійським воякам, що полягли в бою з большевиками. Одеса, березень 1918 р.

били серед большевиків страшенного заколоту. Сот. Зелінський із своєю сотнею кинувся до окопів ворога й примусив його залишити позиції. Цілий 2. полк, що перейшов уже міст, зайняв ворожі окопи. Полк. Болбочан, не чекаючи поки ще надійде решта сил, дав наказ переслідувати ворога на Кримській території.

Дня 22. квітня 2. полк зайняв ст. Джанкой. Тут зосередилися всі сили групи й двома відділами почали посуватися далі на Симферопіль. Один відділ, зложений з піхоти, автопанцерників і артилерії, наступав битим шляхом на Джанкой—Симферопіль по східній стороні залізниці, другий — що складався з Гордієнківського кінного полку й кінногірського гарм. дивізіону, наступав битим шляхом в напрямку Перекоп—Симферополь. Здовж залізничного шляху наступали панцерні потяги. Дня 25 квітня запорізькі відділи несподівано зайняли Симферопіль, а Гордієнківський полк, що йшов горами на Каракіял, захопив Бахчисарай.

Дальший наступ українських військ мусів припинитися на рішуче домагання німецького командування; воно заявило, що Крим до Української Держави не належить, тимто й українські війська не мають права перебувати на Кримській території. Розуміється для німців важне було мати

тільки флоту в Севастополі. Коли конфлікт із німцями так загострився, що міг покінчитися роззбресенням українських відділів, Кримська група залишила Крим та перебралася до Мелітополя, а пізніше — до Олександрівська, де зібрався був цілий корпус.

Рівночасно з Кримським походом, Донецька група полк. Сікевича зводила успішні бої з большевиками в Донецькій вугільній окрузі. Дня 15. квітня українські війська після 12-годинного кривавого бою здобули ст. Барвінкове. Тут вони втратили 9 убитих і 59 ранених; 17 квітня ця група зайняла Словянське, а другого дня — Бахмут. Далі, група полк. Сікевича, разом із німецькими військами, після цілоденного бою дня 25 квітня зайняла ст. Микитівку. Тут особливо визначилася 6. сотня на чолі з сот. Коваленком. Большевицькі розбиті війська безладно втікали в напрямі Дону. 30. квітня ця група дійшла до ст. Колпаково, на самому кордоні з Донщиною.

На початку травня ціла українська територія була зовсім звільнена від російсько-большевицької інвазії.

ТАКТИКА. ПОЛКОВОДЦІ. Громадянська війна в Росії, а то й Українсько-Російська війна витворили зовсім відмінні способи ведення війни, способи, що не були відомі на фронтах у світовій війні. Всупереч мільйонових армій того часу, що сунули наперед суцільним фронтом і займали безпереривні позиції на тисячі кілометрів, у цій війні переважав новий чинник-незвичайна рухливість та зручне маневрування невеликими відділами на просторій території. Воюючі сторони до своїх послуг не мали великих сил, ані тих засобів, що правильні армії. Війна йшла звичайно здовж залізничних шляхів за важніші вузлові станції. Котрий із противників виявив кращу ініціативу та захопив залізничний вузол, той був господарем території на десятки кілометрів від залізниці. Спершу головним засобом у провадженні тогочасної війни були панцерні поїзди, що творили осередок оборони, чи наступу. Звичайно на панцерній валці була одна або більше гармат, кілька скорострілів і невелика залога. Обабіч залізничного шляху, на просторі кількох кілометрів, оперувала піхота. Кінноти в тому часі було взагалі ще небагато. Її вживали до обходу ворога, укріпленого на залізничних станціях, щоб нищити залізничні шляхи, а також до розвідкової служби. Військо в відступі, чи в

наступі, перевозили — залізничними валками під охороною броневиків.

У часі наступу броневики переважно їхали наперед, коли мости і шлях не були дуже понищені, та справляли знищений ворогом залізничний шлях. Звичайно при залозі кожного панцерного потягу були сапери разом із необхідним технічним приладдям, що дуже вміло та незвичайно скоро справляли шлях і ставляли провізоричні мости. Коли броневик увійшов у бій з ворогом, піхота, що їхала позаду, виходила з поїздів, посувалася за броневиком, утворювала коло залізничного шляху бойову лінію та допомагала в наступі своїм панцерним поїздам. При відвороті броневики їхали позаду відділів, що відступали, зчиняли бій із ворожими броневиками, що наступади, та нищили за собою залізничний шлях.

В цій дуже рухливій війні велику роль грала ініціатива поодиноких командирів та негайне виконання боєвого завдання, не зважаючи на чисельність ворога. В бою рішали несподіваний наскок на ворога та особиста хоробрість. Українські відділи, всі без винятку, знаменито виконували свої боєві завдання в умовах нової війни.

В українсько-російській війні в тому часі, витворився новий, своєрідний тип командира. В цій війні зродились визначні військові таланти майбутніх отаманів-начальників більших військових об'єднань, що показали себе у дальшій українській визвольній боротьбі. До них належали — отаман Гайдамацького Коша, майбутній Головний Отаман української армії Симон Петлюра, крім нього — полковники Загородський, Петрів, Сікевич, Удовиченко, Коновалець. Усі вони пізніше стали командирами груп та дивізій.

Командир Запорізького Корпусу ген. Натіїв і командир 2. полку і Запорізької дивізії полк. Болбочан, це визначніші отамани того часу. Ген. Натіїв, грузин зроду, як син поневоленої нації, служив своїй новій батьківщині бездоганно. Хрустально чесний та хоробрий старшина, він був дуже люблений й шанований начальник. Не мав у собі хоробливого честолюбства та завжди як слід оцінював заслуги своїх ближчих співробітників і підкомандних. Полк. Болбочан був дуже здатний організатор, в переводженні боєвих акцій виявляв себе талановитим стратегом. Особисто надзвичайно хоробрий, сам керував боєм і завжди знаходився в найнебезпечніших місцях. Тимто і здобув собі величезну популярність у корпусі.

ЗНАЧЕННЯ ВІЙНИ З РОСІЄЮ. КІНЕЦЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. Головнокомандувач російсько-соєтських військ Муравйов писав у своєму «наказі ч. 14» про установавання соєтського режиму на Україні; «Цю владу ми несе́мо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, і там, де її устанавлюємо, ми буємо піддержувати її силою цих багнетів». Роззвіріле російське військо, з допомогою російської буржуазії та інтелігенції люто мстилося на українцях. Почалися криваві погроми української інтелігенції, часто вбивали навіть тих, що говорили українською мовою. Нова влада нищила українську культуру, ще гірше, як за царського ладу. По всіх установах та школах запанувала знову російська мова й старі порядки. В часі тієї окупації російські більшовики вивозили з України все — хліб, худобу, цукор, а то й машини з фабрик. Українське селянство, яке взагалі в цій війні держалося осторонь, починало вже хвилюватися, а то й боронитися від грабіжників.

Та не вважаючи на велику руїну, яку ця війна принесла для українського народу, вона мала й додатні наслідки. Війна з Росією висунула та поставила на весь зріст проблему Українського Національного Відродження. Російські більшовики мусіли визнати значення національного моменту в українській революції. Вони тут побачили, що справа соціального визволення нерозривно зв'язана з національним визволенням українського народу.

Вони побачили, що силою в іншій країні соціальні революції не переведеш, що Російська опіка над Україною буде засуджена все на невдачу, коли цю опіку принести на вістрях багнетів.

Українські керівні кола в тому часі також набралися доброї науки. Стало ясно, що українські маси, які стояли далеко від боротьби, будуть із збрєєю в руках обороняти таку Українську Державність, яка буде відповідати не тільки їх національно-культурним й соціально-економічним потребам, але й яка найде в собі досить сили побороти анархію в краю і зовнішнього ворога.

Німецькі й австрійські війська, ввійшовши на українську землю, почали згодом поводитися тут, як завойовники. Німецьке військове командування встрявало у внутрішню українську політику, переводило масові реквізиції харчових продуктів, безправно арештовувало українських громадян. Командувач німецькою армією в Україні, ген. Айхгорн, не порозумівшись із Українським Урядом, видав роз-

порядження у справі засіву ґрунтів; він наказував німецьким військам мати нагляд над земельними комітетами та самим керувати весняними засівами. Дня 25 квітня він видав наказ про заведення німецьких польових судів в Україні, а 26 квітня німецькі війська роззброїли сформовану з полонених дивізію Сікежупанників, що прийшла з Німеччини. Таким чином німецька військова влада присвоювала собі державні функції в чужій державі.

Німецьке командування разом з неукраїнською буржуазією та поміщицтвом йшло на повалення Центральної Ради, щоб установити вигідний для себе уряд. Нарешті, дня 29 квітня 1918 р., німці перевели державний переворот, роззброїли полк Січових Стрільців, розігнали Центральну Раду та настановили ген. Павла Скоропадського гетьманом України.

Центральна Рада заходами німців перестала існувати. Закінчився під її проводом перший рік тяжкої і кривавої боротьби Українського Народу за визволення. Багато було помилок у діяльності Центральної Ради, але ж заслуги її незвичайно великі. В тому бурхливому часі цей перший Український Парлямент зробив все, що лише міг, виявляючи багато енергії, творчої ініціативи та посвяти.

5. Збрєйні сили гетьманату

ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ ГЕН. СКОРОПАДСЬКОГО ТА ЙОГО НАСЛІДКИ. Дня 29 квітня 1918 р., того самого дня, коли німецьке військо панцерниками і скорострілами розігнало Центральну Раду, — в Київському цирку під охороною німецьких багнетів, відбувся з'їзд дідичів і більших землевласників. В часі з'їзду в цирку з'явився відділ із понад 500 озбрєених російських офіцерів, у формі колишньої царської армії. Зараз після того на наради з'їзду прийшов ген. Павло Скоропадський. Коли він появився, на залі по-

Гетьман
Павло Скоропадський

чулися оклики; «Нехай живе гетьман!» Скоропадський увійшов на трибуну, поцілувався з членами президії з'їзду та подякував за «вибір». Після цього в соборі св. Софії відправлено молебень, а на Софійському майдані єпископ Нікодим виконав обряд постриження й помазання нового гетьмана.

На другий день, 30 квітня, на мурах столиці появився маніфест гетьмана Скоропадського т. зв. «Грамота до всього українського народу», якою скасовано Українську Центральну Раду, дотеперішні міністерства й земельні комітети. Рівночасно з гетьманською грамотою проголошено «Закони про тимчасовий державний устрій України» *).

Ще перед переворотом німецькі війська, вночі з 26 на 27 квітня роззброїли 1 дивізію Синьжупанників, а 30 квітня Галицький полк Січових Стрільців. Тимто й перехід влади до рук гетьмана, до того ще й при німецькій активній допомозі, відбувся без труднощів і без пролиття крові.

Українське національно свідоме, демократичне громадянство відразу поставилося до нової влади неприхильно, а то й вороже. Гетьмана всі вважали за ставленника німців і російської буржуазії в Україні, до того ж Центральна Рада, як перший Український Уряд, мала ще дуже велику популярність у широких масах громадянства.

Українські політичні партії, що брали активну участь у національно-державному будівництві за Центральної Ради, з початком існування нової влади рішуче відмовилися співпрацювати з гетьманом. Не вважаючи на великі зусилля, гетьманові не вдалося створити українського чисто-національного уряду, бо українські партії відмовилися від участі в ньому. Це була помилка, бо цим самим влада над Україною діставалася елементам українській державності ворожим. Дійсними господарями України ставали німці та росіяни різних правих напрямків, а тільки не українці. Голова ж української держави — гетьман Скоропадський, згодом став тільки декоративною фігурою, без вирішного голосу в державних справах.

Сам гетьман виявляв себе українцем. З початку революції брав участь в українському визвольному русі. За Центральної Ради був командиром 1 Українського Корпусу й отаманом Вільного Козацтва. Однак серед тодішніх обставин він не годився на становище голови держави, він не вмів протиставитися єдино-неподільницьким тенденціям ро-

*) Текст грамоти і законів подає Д. Дорошенко в «Історії України», II, — 3. 45тс9

сіян, що позаймали вищі й нижчі державні установи. Нерішуча політика гетьмана, що зосереджував у своїх руках найвищий державний провід, довела його нарешті до проголошення ганебної грамоти з 14 листопаду про федерацію з Росією.

В українських державних урядах позасідали колишні царські урядовці, що хмарою поназ'їжджалися з Росії разом із масою російського офіцерства, якому гетьман дав притулок в Українській Державі. Чорносотенні російські організації, головно ж «Союз русского народа», ясно вели протиукраїнську і протидержавну агітацію. Вільно існували в Українській Державі численні російські монархічні офіцерські «дружини». Відновлена передреволюційна поліція, т. зв. «державна варта», разом із російсько-офіцерськими «карательними отрядами» переводила масові обшуки й арешти українського селянства, робітництва та інтелігенції. Український політичний рух переслідувано й нищено, зате ж російські реакційні політичні організації мали повну свободу.

По всій Україні показовано свободу української преси, позакривано майже всі часописи демократичного напрямку, що переходили в нелегальний стан. А до української преси, що ще залишалася, прикладено цензуру, подібну як за царських часів.

В парі з нищенням українського слова переведжено ліквідацію всякого українського суспільно-громадського життя. Гетьманська адміністрація забороняла українські з'їзди та збори, а навіть звичайні ділові кооперативні збори. Самоврядування, установлене за Центральної Ради, покасовано, а привернено — довоєнне. Так само суворо заборонено робітничі страйки. Поміщики з допомогою офіцерських карних експедицій та німецько-австрійських військ знущалися над селянством, відбирали розділену вже землю й накладали на села величезні контрибуції.

Тюрми були переповнені українськими діячами, ув'язнювано передусім голов місцевого самоврядування, селянських спілок, земельних комітетів та членів Центральної Ради. Інтелігенцію висилано переважно до концентраційних таборів у Німеччині. Для арешту досить було тільки запідозри в «большевизмі», а за большевизм гетьмансько-російська адміністрація вважала навіть український національно-культурний рух. Через репресії російських урядовців і українські культурно-освітні організації звужують свою ді-

яльність. Траплялися часто випадки розгрому тих організацій озброєними офіцерськими дружинами.

А рівночасно перед очима влади вільно розвивалися російські монархічні організації, що зовсім не визнавали української державности та працювали над відбудовою Росії.

Ціла Україна «була вкрита сіткою російських організацій, що перебували в зв'язку з добровольчою армією, непримиримо ворожою до Української Держави, та з іншими російськими осередками поза її межами»^{*}).

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В БОРОТЬБІ З ГЕТЬМАНЩИНОЮ ТА НІМЕЦЬКО - АВСТРІЙСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ. Розрухи серед селянства почалися ще від часу оголошення наказу ген. Айхгорна, начального вождя німецької окупаційної армії, — в земельній справі, а скасування гетьманською владою земельних комітетів стало гаслом до повстання селянства. Правда, найвпливовіша серед селянства партія соціалістів-революціонерів (УПСР), та відбутий нелегально, розігнаний гетьманським урядом, 2 Всеукраїнський Селянський З'їзд, закликали селянство не виступати збройно, щоб не наражуватися на погром з боку німецько-австрійських військ. Однак вже в травні-червні 1918 р. селянство, пригнічене жакливім терором поміщиків, німців та карних офіцерських загонів, що накладали великі контрибуції, били та розстрілювали селян, в багатьох місцевостях України піднімає повстання. Ціла Україна спалахнула вогнем повстань. Найбільш організованих форм повстання набрало на Київщині, яким кермував колишній начальник Київської воєнної округи за Центральної Ради полк. М. Шинкар.

Із Київщини воно перекинулось на інші повіти, в Таращанський, Бердичівський і Васильківський повіти. З появою на село «карательних отрядів» уся Київщина повстала і зорганізовані групи селян захопили багато сіл, а то й містечок.

Перша повстала Звенигородщина з організованим центром у Лисянці. Початок повстання був цілком стихійний, без проводу партійних організацій. Вибухло повстання через провокаційні заходи німців і представників гетьманської влади. Владі і німцям раніш було відомо, що Звенигородка має сильні й міцні протиурядові організації, але розкрити їх не вдавалось. Через те влада й німці рішили приспішити

^{*}) Дорошенко, «Історія України», II, стор. 118.

спровокувати вибух, щоб підпільні організації себе виявили і щоб таким чином можна було з ними розправитись. З цією метою в цілому ряді сел почалися знущання. Селяни не видержали й повстали. Організаційно-свідомий елемент приєднався тільки згодом з метою надати рухові організованості. Повстанці вимагали повернення добутих революційних прав і вольностей, віднови діяльності Центральної Ради і скликання Установчих Зборів.

Незабаром у Звенигородщині, де зродилося Вільне Козацтво, повстання набрало характеру зовсім правильної війни з німецькими військами, при визначній допомозі жіноцтва. На чолі звенигородців стояв сотник авіації Левко Шевченко, а повстанчим штабом кермував пор. Кривда. Куреннями командували, м. ін. і колишні організатори Вільного Козацтва, — Ананій Шевченко, Хведот Бондар, Халабуденко, Попик, 60-літній «дід» Шаповал. Шаповал своїм відділом під м. Шполою розбив геть чисто німецьку бригаду. Найкращими повстанськими частинами були Кирилівський та Гусаківський курінь колишнього Вільного Козацтва. Аж у вересні 1918 р. німці остаточно зліквідували Звенигородське повстання. Понад десять тисяч селянства та інтелігенції вивезено тоді до таборів у Німеччину. Та в тому самому часі багаторозвенигородців пішло в партизанські відділи, які стали зав'язком пізнішої славної Холодноярської повстанської організації.

Повстання українського селянства тривало весь час існування гетьманщини і, здушене в одному місці, несподівано вибухало в другому, а закінчилося у грудні 1918 р., під організованим проводом Директорії Української Народньої Республіки, поваленням гетьманського ладу. За вісім місяців гетьманату полягло яких 30 тисяч німецького та австрійського війська в боротьбі з повстанцями та яких 50 тисяч українського селянства понакладало головами в рядах повстанців, або їх розстріляли карні експедиції.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА. КАДРИ РЕГУЛЯРНОЇ АРМІЇ. Захопивши владу, гетьман Скоропадський наказав далі формувати регулярної армії, яке було намічено ще за Центральною Радою. Однак організація війська за весь час гетьманщини не вийшла поза межі підготовки кадрів. Творення української армії гальмували передусім призначені гетьманом вищі військові начальники, командири корпусів і дивізій, здебільша росіяни, а далі і німецьке

Дефіляда кінного полку Запорізької дивізії перед сот. Василем Вишиваним [архив. Вільгельмом] і представниками У. С. Стрілецтва. Олександрівське 22, травня 1918 р.

військове командування. І одним та другим була не на руку сильна українська армія. А все ж за гетьманського періоду виготовлено добрі організаційні форми майбутньої української армії.

Військовим міністром гетьман призначив росіянина ген. О. Рагозу, що в часі революції був проти українізації війська, а віцеміністрами — ген. О. Лігнана і контр-адмірала М. Максимова; перший зросійщений німець, другий — росіянин. Начальником Генерального Штабу залишився надалі полк. О. Сливинський, який займав це місце й за Центральної Ради.

В червні 1918 р. зорганізовано Генеральний Штаб у такому складі: помічник начальника штабу — полк. Какурін*), перше генерал-квартирмейстерство з підвідділами — оперативним, розвідковим, зв'язку, топографічним і закордонним — ген. Дроздовський; друге генерал-квартирмейстерство з підвідділами — мобілізаційним (організації війська та головної шкільної управи — ген. Прохорович. Залізничний відділ, інспектура артилерії, військово-технічна інспектура та інспектура повітряних сил підлягали безпосередньо самому начальникові штабу. У дру-

*) Визначний військовий адміністратор, хоч і неукраїнець з роду (походив з італійської родини і був з італійкою одружений), з початку революції зголосився до української служби; цілий час був в українській армії, в наддніпрянській і галицькій; пізніше професор військової академії в Ленінграді.

Панахида на дніпровому острові Хортиця, що її відправлено в пам'ять давніх Запорожців.

гому ген. квартирмейстерстві працювало багато українських військових діячів, знаних із попередньої діяльності, тимто й цей відділ мав українське обличчя. Головною шкільною управою, що опрацьовувала військові статuti і підручники, керував ген. М. Юнаків**), та були зайняті в ній — генерали Дальвіг***) і Остафіїв, полковники В. Петрів, В. Сальський, В. Садовський, В. Євтимович, Воскобійників, сот. Чернявський і інші.

24 липня 1918 р. рада міністрів ухвалила закон про загальний військовий обов'язок та затвердила плян організації армії, виготовлений генеральним штабом. За літо ухвалено закони про організацію військового судівництва, військово-санітарної служби та постачання.

Час дійсної військової служби визначувано в піхоті на два роки, в кінноті й артилерії на три, у фльоті на чотири роки. Служба в запасі мала тривати до 38 року життя, а в ополченні — від 39 до 45 року життя.

У стані армії мирного часу мало бути; 175 генералів, 14.930 старшин, 2.975 військових урядовців, 291.221 підстар-

**) Ген.-полк. Микола Юнаків, відомий воєнний теоретик, професор імперат. академії ген. штабу в Петербурзі, в 1919 р. начальник штабу об'єднаних українських армій Штабу Головного Отамана, помер у 1930 р. на еміграції в Каліші.

***) Ген.-полк. Сергій Дальвіг, світової слави артилерійський знавць; в 1919—21 голова військової української місії в Румунії.

Козаки Запорізької дивізії слухають відправи. Травень 1918. р.

шин і козаків та 63.081 окней. Щорічні видатки на військо ухвалено було в сумі 1.254 мільонів карбованців.

Новобранців до війська мали набирати: 15 листопада 1918 р. і 1 березня 1918 р.. Постацання коней для армії мало бути виконане на 1 січня і 1 квітня 1919 р..

На основі нової організації українська армія мала б була складатися із 8 армійних корпусів, 1 сердюцької дивізії, 8 корпусних кінних полків, 1 окремої таврійської пішої бригади, 4 кінних дивізій, 1 окремої кінної бригади, 2 понтонних куренів, 3 окремих важко-гарматних бригад, 3 повітряних інспектур, 2 інспектур повітреплавних баталіонів, 1 ескадрілі бомбардувальних літаків, 1 повітряної школи, 4 залізничних куренів, 9 інспектур кінного ремонту, 8 ремонтних депо, 1 булавного кінного полку, 4 запасних кінних полків і 108 повітових комендантур. Крім того; мали бути зорганізовані на осінь 1918 р. військова академія з трирічним навчанням, 4 кадетські школи, 2 військові школи старшин для піхоти та по одній для кінноти, артилерії й технічної служби.

Корпуси мали поповнюватися територіяльно й одержали назви за своїм розташуванням; 1 — Волинський, 2 — Подільський, 3 — Одеський, 4 — Київський, 5 — Чернігівський, 6 — Полтавський, 7 — Харківський, 8 — Катеринославський.

Корпус складався з двох піхотних дивізій, двох бригад польових гармат, одної бригади важких гармат, одного кор-

пусного кінного полку, чотирьох авто-панцерних сотень, чотирьох радіо-телеграфічних сотень, одного повітряного парку, одного санітарного куреня і двох залізничних сотень. Піхотна дивізія складалася з трьох піхотних полків, полк — із трьох куренів, курінь — із трьох стрілецьких сотень і сотні скорострілів.

Кінна дивізія мала дві бригади, один кінно-гарматний полк, кінну сотню піонерів, сотню циклістів і сотню кінних розвідників. Бригада мала два кінні полки, полк — п'ять кінних сотень і кінна сотня скорострілів.

В склад 1 кінної дивізії увійшли полки: 1 Чугувський, 2. Ізюмський, 3. Чернігівський, 4. Сумський; 2. Дивізії: — 5. Кинбурнський, 6. Ольвіопільський, 7. Володимирський, 8. Український; 3. дивізії: — 9. Тираспольський, 10. Новгородсіверський, 11. Одеський, 12. Полтавський; 4. дивізії: — 13. Стародубський, 14. Охтирський, 15. Білогородський, 16. Вознесенський; окремої кінної бригади: — 17. Бужський і 18. Київський.

Гарматна бригада складалася з трьох полків, у кожному по три батареї. Разом у складі української армії мало бути 54 піхотних полків, 28 кінних, 48 полків польових гармат, 33 полки важких гармат і 4 кінно-гарматні полки.

Восени 1918 р. вже були сформовані майже геть чисто старшинські й підстаршинські кадри в корпусах і кінних дивізіях. Старшин приймали тільки з передвоєнними кваліфікаціями. Через те до армії ввійшли старшини, хоч і фахово освічені, але з національного боку байдужі. Прийнято теж дуже багато старшин-росіян, що взагалі вороже ставилися до українства. Зате особливим розпорядком військового міністерства заказало приймати до війська старшин воєнного часу, що склалися в великій частині з патріотично настроєної української інтелігентської молоді. Правда, запасове українське старшинство нижчих ступенів, відповідно ще перешколене та прийняте до активної служби в армії, було б надало їй національного змісту й вигляду. Але ж — росіянам на високих військових становищах цього не хотілося.

Уніформа для української армії не була ще устійнена, над її оформленням працювала окрема комісія. Установлено нові військові ступні, відзнаки для старшин й підстаршини на плечах німецького зразку; підстаршини й гуртковий — один срібний пасочок 5 мм завширшки впоперек плечика, ройовий — два, чотовий — три, бунчужний — один 10 мм. завширшки; молодша старшина; хорунжий — одна зір-

ка, значковий — дві здовж плечика, сотник — три; булава на старшина; військовий старшина — два срібні позументи 4 мм. завширшки рівнообіжні вздовж плечика й одна зірка, осавул — два позументи і дві зірки, полковник — два позументи і три зірки; генеральна старшина; генеральний хорунжий — срібний позумент 4 мм завширшки зигзагом вздовж плечика й одна зірка, генеральний бунчужний — позумент і дві зірки, генеральний обозний — позумент і три зірки. Затверджено також відзнаку на шапку — тризуб. Відзнака ця прийнята була в українській армії за цілий час існування української влади і війська, також і після гетьманщини.

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ЧАСТИНИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ. З захопленням влади гетьманом, у складі української армії залишився Запорізький Корпус, перейменований тепер в Окрему Запорізьку дивізію. Дивізія мала у своєму складі — 1., 2., і 3. Запор. піхотні полки, Гайдамацький полк, кінний ім. Гордієнка полк, гарматний полк, кінно-гарм. дивізіон, інженерний полк, авто-панцерний дивізіон і повітреплавну ескадру. Дивізія за весь час гетьманської влади охороняла північно-східні кордони України і тільки просто чудом її не стрінула доля Синьої дивізії й Галицького полку СС, що їх німці пороззброювали. Крім Запорізької дивізії, залишилися ще два відділи; Запорізький і Кіш у Могилеві Под. і Чорноморський Кіш у Бердичеві. Обидва ці відділи не мали більш, як по 400 козаків.

За Гетьманщини сформовано Сердюцьку дивізію, дивізію Сірожупанників та відновлено формацію Січових Стрільців.

В липні 1918 р. оголошено набір новобранців до Сердюцької дивізії — добровольців у віці від 18 до 25 років і новобранців річника 1899. Контингент покликаних складався головнo із синів заможних селян, які мали стати опорою гетьманської влади. По двомісячному вишколі сердюків призначено, на зразок давніх російських гвардійських полків, виконувати всякі паради, не вважаючи зовсім на їхнє боєве вишколення. В час протигетьманського повстання ціла ця дивізія перейшла на бік українських республіканських військ. В жовтні 1918 р. дивізія складалася з 4 піхотних полків, кінного Лубенського полку, гарматного і автопанцерного дивізіону та технічної сотні. Всіх сердюків начислювано яких 5000. Гарматна бригада дивізії

Команда Запорізької і дивізії старшини 2. полку. На Хортиці' травень 1918. р.

була ще у стадії формування. Командував дивізією полк. Клименко.

В червні 1918 р. в Володимирі закінчено, розпочате ще за Центральної Ради, формування полонених українців у Австрії — 1. Козацько-Стрілецької дивізії або т. зв. Сірої дивізії. У склад дивізії входили 4 піхотні полки, гарматний полк і технічна сотня. Піхотний полк складався з 3 куренів; кожний курінь складався з 4 стрілецьких сотень, сотні скорострілів, кінної і зв'язкової чети, учбової сотні та сотні піших розвідників. Командиром дивізії призначено пполк. Перлика, а командирами полків: 1. — сот. Ганжу, 2 — пполк. Тимошенка, 3. — пполк. Олександровича, 4. — сот. Ткаченка. У серпні австрійська влада дуже добре вишколену дивізію передала Українському Урядові. По приїзді до батьківщини, Сірожупанників розташовано коло Стародуба й Конотопу на кордоні з Московщиною. Військовий міністер пполк. Перлика усунув від командування дивізією й на його місце призначив спершу ген. СокируЯхонтова, а пізніше росіянина — ген. Василева. Так само позамінювано й командирів полків. У вересні заряджено демобілізацію цієї доброї військової частини, залишилися тільки кадри. Тому в час протигетьманського повстання полки дивізії мали не більше як по 100 козаків і 30—40 старшин. У дальшій визвольній війні сірожупанники збереглися як окрема військова частина, переходячи різні реорганізації, як дивізія, корпус, бригада, а в 1920 р. існують тільки як полк.

З кінцем серпня 1918 р. гетьман дозволив сформувати

полк Січових Стрільців у Білій Церкві, що одержав назву Окремий Загін Січових Стрільців. Із загону пізніше мали утворити цілу бригаду С.С. У склад Загону ввійшли колишні січовики Галицького полку С. С. та незначна кількість добровольців — наддніпрянців. З початком жовтня до загону з Чернігівщини прибули стрільці, з 2. Запор. полку, де із роззброєних німцями С. С. був zorganizований цілий 3. курінь під командою сот. Сушка.

Від того часу в загоні почалася дуже інтенсивна військова наука. Часто провадилися польові вправи та вправи в стрілянні, запроваджено залізну дисципліну. Кожний старшина, підстаршина і стрілець мусів перейти основний вишкіл. Коли вибухло протигетьманське повстання, загін, хоч чисельно невеликий, був уже першорядною військовою частиною. Стілецьким вишколом у Білій Церкві керували, приділені від леґіону У.С.С., старшини — пор. Б. Гнатевич і хор. В. Чорний, разом з кількома підстаршинами.

У листопаді 1918 р. командний склад загону був такий: командир загону — полк. Є. Коновалець, начальник штабуполк. А. Мельник, командир піхотного куреня — сот. Р. Сушко, командири сотень: 1. — сот. 1. Рогульський, 2. — сот. О. Думін, 3. — сот. М. Загаєвич; сотня скоростілів — сот. Ф. Черник, гарматна батарея — сот. Р. Дашкевич, кінна сотня — хор. Ф. Борис, штабова сотня — сот. Д. Герчанівський, школа підстаршин — хор. В. Чорний, кіш — сот. А. Домарадський, чота зв'язку бунч. В. Дутківський, постачання — сот. Даньків.

Разом у загоні начислювано 46 старшин та 816 підстаршин і стрільців; бсєвий стан — яких 400 багнетів, 30 шабель, 12 скорострілів і 4 польові гармати.

В протигетьманському повстанні, в часі облоги Києва, загін С.С. поширився спершу в дивізію С.С., а згодом у Осадний корпус С.С. в складі 4 піхотних полків і гарматної бригади. За Директорії повстає Корпус Січових Стільців — дводивізійного складу.

У листопаді 1918 р. чисельний стан української армії, разом із ново сформованими кадрами армії, доходив до 60 тисяч людей.

СПРОБА ВІДНОВИ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ. В червні 1918 р. гетьман Скоропадський видав наказ про організацію козацтва, як окремого напіввійськового стану, на зразок ку-

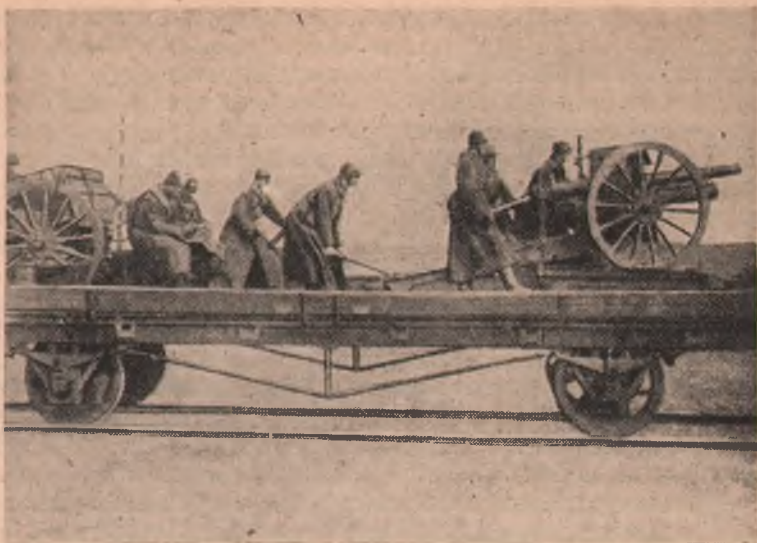
банських, донських, терських і інш. козачих організацій. Це мало за мету з нащадків колишніх козаків Чернігівщини, Полтавщини й Київщини створити зорганізовану й озброєну верству, на яку спиралася б гетьманська влада. У рядах козацтва мало об'єднатися заможніше селянство, що, на думку гетьманського уряду, могло протидіяти крайнім лівим соціальним течіям. Безумовно, лицарська традиція козаччини, як захисниці народніх прав, жила у спогадах населення. Але ж віднову козаччини в такій формі, в якій задумав її перевести гетьман, що вирізнявав особливо заможніх селян, а не громадян усіх станів за виняткові заслуги перед державою, більша частина українського громадянства зустрінула неприхильно. Творення окремого упривілейованого стану після революційної хуртовини, що пройшла через Україну, настроювало селяські маси більш вороже до гетьмана.

16. жовтня 1918 р. гетьманським універсалом відновлювано козацтво. Козаки однієї губернії творили кіш з кошовим отаманом на чолі, який підлягав самому гетьманові. Кіш складався з кількох полків, що їх набирали з козаків кількох повітів. Усім козацтвом управляла »Велика Козацька Рада« із 32 членів, частинно вибраних, частинно призначених гетьманом.

Кошовими отаманами іменовано таких старшин; Київського коша — полк. Глібовського, Полтавського — полк. Козинця, Чернігівського — ген. Нагорського, Волинського — полк. Борковського, Слобідського — полк. І. Омелянович-Павленко, Запорізького — ген. М. Омелянович-Павленко, Ново-Запорізького — полк. Гоголь-Яновського, Подільського — ген. Сокира-Яхонтова.

Дальша організація козацтва через листопадове повстання припинилася зовсім.

ТАРАЩАНСЬКА ПОВСТАНСЬКА ДИВІЗІЯ. Після розгону Центральної Ради на Правобережжі проти гетьманського режиму вибухло повстання. Його викликали нелюдське знущання карних загонів, яким допомагали й німецькі військові відділи. Найбільших розмірів повстання набрало в Таращанському повіті на Київщині, де в ньому взяло участь майже все чоловіче населення повіту. Тут повстанці спершу винищили гетьмансько-німецькі карні експедиції, відновлюючи скрізь владу Центральної Ради. За деякий час в районі повстання німці зосередили корпус війська, спалили

Гарматний відділ на поїзду підчас бою з большевиками.

кілька сіл і, після кривавої боротьби, повстання в повіті ліквідували.

Найактивніші повстанці, щоб рятуватися від остаточного знищення, зорганізувалися в 15-тисячний загін із 4 гарматами під командою полк. Шинкаря та перейшли на Лівобережжя із наміром заховатися в рядах Запорізької дивізії, що стояла тоді на кордоні в Харківщині. Але частини цієї дивізії не мали змоги прийняти таку велику кількість людей, і, тим більше, не могли схоронити в себе повстанців, бо вищий командний склад запорожців новою владою був змінений.

Повстанський загін, пробиваючися з боями через Лівобережжя, переслідуваний німецькою кіннотою, не мав уже змоги вдержатися на українській території, й тому перейшов на Вороніжчину, що належала до совєтської Росії. Вояки загону були погано зодягнені, не мали зброї, але в часі переходу через Україну зберегли лад і дисципліну. Не було випадків грабіжництва, тільки в поміщиків реквізовано овес та сіно для коней, за що видавано реквізіційні посвідки з печаткою Таращанського повітового коменданта Центральної Ради.

Большевики із загону сформували т. зв. Тарашанську дивізію. У склад дивізії увійшли 4 піхотні полки — ім. Богуна, Залізняка, Гонти і Трясила та гарматна бригада, поповнена самими росіянами. По упадку гетьмана більшість тарашанців повернулася додому. У війні Директорії УНР з советською Росією дивізія брала участь як одна з кращих пробісєвих большевицьких частин. В 1919 р. в полках дивізії було всього яких 20% українців, а в полку ім. Гонти були вже самі росіяни з Тамбовської губернії.

А проте ця дивізія большевицької армії таки повстала з українців, і завдячувала вона своє існування тільки невдалій політиці гетьманської влади.

РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ. За час існування Гетьманщини й за її допомогою по цілій Україні організовано російські добровольчі частини, які зовсім вільно набирали собі добровольців до різних білих російських армій та безкарно вели пропаганду проти Української Держави. В столиці й по більших містах урядували набірні бюро і штаби всяких «южних», «сєвєрних», «астрahanських», «саратовських» і т. п. армій, зазнаючи щедрої допомоги Гетьманського Уряду з українських засобів. Російські офіцери, що позбиралися в Україні з усіх кінців Росії, парадували вулицями українських міст у золотих царських погонах та просто глузували собі з усього, що мало національно-український характер.

Гетьман за посередництвом донського отамана Краснова постачав також російську добровольчу армію ген. Денікіна зброєю та іншим військовим майном в той самий час, коли українські гарматні полки не мали навіть гармат, потрібних до вишколу. Всі сформовані російські дружини не підлягали навіть Гетьманові, а існували зовсім незалежно. Накінець в жовтні 1918 р., щоб дати заняття всім російським офіцерам, Гетьман наказав поспішне формування т. зв. Особливого корпусу із 8 полків, що мав складатися із старшин та юнкерів-росіян, уроженців України. Цей корпус мав увійти в склад Української Армії. Протигетьманське повстання припинило, розуміється, дальше творення цього корпусу. На початку листопада видано наказ про формування добровольчих офіцерських дружин й по більших міст. На

чолі всіх отих дружин був призначений Гетьманом російський шовініст — ген. Кірпічов.

Крім названих російських відділів були ще т. зв. повітові охоронні комендантські сотні, зложені головню з російських офіцерів. Тих сотень було 139 піших і 86 кінних. Вони входили в склад українських збройних сил, сповняючи функції звичайних карних загонів.

6. Повстання проти гетьманату

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ. ПІДГОТОВА ДО ПОВСТАННЯ. З приходом до влади Гетьманського Уряду акція чорносотенних російських організацій, за відновою єдиної неподільної Росії, загрожувала вже не тільки суверенності Української Держави, але й приносила з собою повну ліквідацію національно-культурних здобутків українського народу. Під гаслом врятування цих здобутків, для противаги російському фронтові, деякі українські партії об'єдналися в «Український Національно - Державний Союз». Союз поклав собі за мету рятувати загрожену українську державність та сконсолідувати всі сили для праці над будовою Української Держави. УНДС зажадав від гетьмана зміни москофільської політики в державі й домагався, щоб його влада сперлася тільки на українські національні групи. Коли ж протиукраїнський курс гетьманського уряду захитував уже основами української державности, ціле українське громадянство в обороні національних здобутків сконсолідувалося в Український Національний Союз, перетворений в УНДС — на чолі з В. Винниченком. До УНДС ввійшли всі національні українські партії й організації, навіть такі, що спершу були прихильні до гетьманської влади.

Нарешті в жовтні 1918 р., коли не вдалося відвернути гетьмана із шляху відбудови Росії, УНС, щоб рятувати українську державність, підготовляє повстання.

Президія Союзу налагоджує зв'язки з Січовими Стрільцями в Білій Церкві, із Запорізькою і Сірою дивізіями й інш. військовими частинами, як також з залізничними організаціями й повстанчими селянськими провідниками. 30. 10. був уже створений повстанчий Оперативний Штаб у такому складі: начальник штабу — ген. Осецький, начальник оперативного відділу — полк. Василь Тютюнник, адміністра-

тивного відділу — полк. В. Кедровський. До нього ввійшли також представники Січових Стрільців — пполк. А. Мельник і сот. Ф. Черник.

Револуція в Німеччині й Австрії мала вже свій вплив на німецько-австрійську півмільйонову армію в Україні. Вже з початком листопада австрійська армія була зовсім розкладена й небоєздатна та в безладді залишала українську територію. І німецька армія, що правда держалася ще міцно, під впливом революційних подій у Німеччині й військових рад вже не була тою грізною силою, як це було з її приходом в Україну. Тимто провідники УНС вірили в повний успіх повстання.

Дня 13 листопада 1918 р. на таємних зборах представників усіх політичних партій, що входили в склад Союзу, при співучасті представників Січового Стрілецтва, залізничних організацій і Селянської Спілки повстав новий український уряд — Директорія Української Народньої Республіки, в такому складі; Володимир Винниченко — голова, Симон Петлюра, щойно звільнений із в'язниці, головний отаман республіканських військ, Хведір Швець, Панас Андрієвський і Андрій Макаренко. Дня 1 листопада Директорія виїхала до Білої Церкви до табору Січових Стрільців, залишаючи в Києві для повстанчої акції в столиці Військовий Револуційний Комітет.*)

Команда окремого загону СС з військовою радою німецького гарнізону в Білій Церкві склала умову, на основі якої німці зобов'язалися не вмішуватися в боротьбу між гетьманом і Директорією, а повстанчі війська не воювати з німцями і полегшувати їм поворот до Німеччини.

14 листопада гетьман проголосив грамоту, якою касував Самостійність Української Держави та проголошував федерацію України з Росією.**)

Рівночасно в ніч з 14 на 15 листопада в столиці й по українських містах появилася відозва Директорії УНР, що закликала Український Народ до повстання проти зрадника української держави ген. Скоропадського.***)

ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ. БІЙ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ ПІД МОТОВИЛІВКОЮ. Збройне повстання проти гетьмана

*) До Комітету входили: М. Авдієнко, В. Чеховський, А. Пісоцький, З. Висоцький, М. Галаган, Н. Загородний і М. Марченко.

**) Повний текст грамоти див. Д. Дорошенко: «Історія України», П том., стор. 414-415

***) Текст відозви див. П. Христюк: «Замітки й матеріали», Ш. том, стор. 131-132.

почалося 16 листопада 1918 р. виступом Січових Стрільців у Білій Церкві. Того дня 1 Сотня СС заняла Білу Церкву. Гетьманська залога розбіглася без боротьби. Січовики визволили з Білоцерківської в'язниці кількадесят політичних в'язнів та розстріляли кількох гетьманських урядовців, що найбільш далися були в знаки українському населенню.

Того самого дня залізницею в напрямку на Київ виїхала 2 сотня СС, сотня скорострілів й одна гармата — під командою сот. Сушка; цей загін уночі зайняв Хвастів, важний залізничний вузол. Уранці 17 листопада до Хвастова прибули головний отаман Петлюра, Директорія, команда Загону СС та решта сотень СС. В Білій Церкві залишилися сотники СС Бісик і Домарадський, що з повстанців мали формувати військові загони.

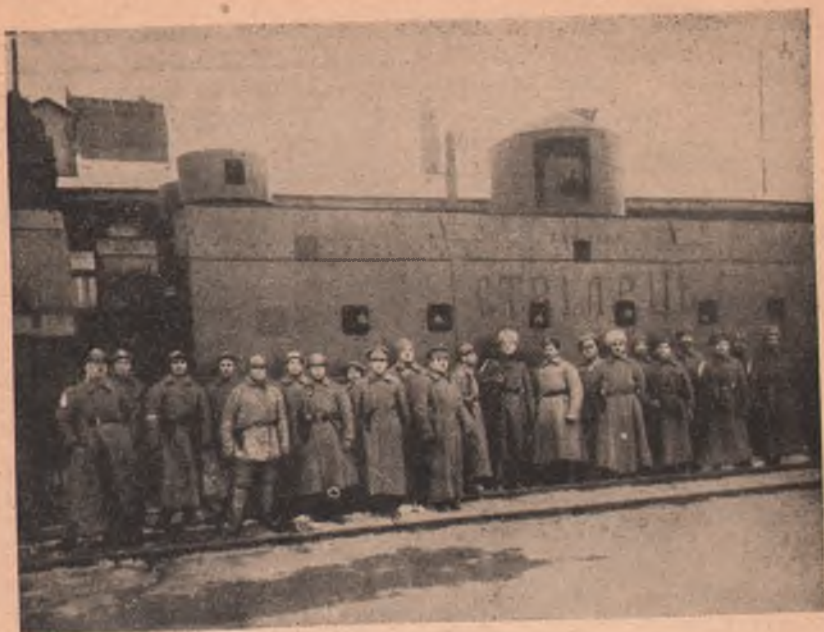
В тому самому часі гетьман Скоропадський на начальника «українськи» військ призначив ген. графа Келлера. *)

Щоб не допустити до зайняття Києва та зліквідувати повстання гетьманське командування з Києва в напрямі до Хвастова вислало найдобріші свої частини: батальон російських офіцерів, яких 1.000 людей, один сердюцький полк, одну батарею, бронепотяг і кінну сотню. Цілим відділом командував ген. князь Святополк-Мірський; боєвиків у нього було щонайменше 3 тисячі.

17 листопада із Хвастова в напрямі на Київ вийшов передній загін Січових Стрільців, під командою сотника Черника, У складі цього стрілецького авангарду були: 3 сотня СС сот. Загаєвича, сотня скорострілів сот. Черника, одна чота другої сотні хор. Харамбури, кінна розвідка хор. Бориса та імпровізований бронепотяг із одною гарматою під командою сот Дашкевича. Цілий загін зайняв ст. Мотовилівку, а гетьманці підійшли до станції Васильків.

Вранці 18 листопада на Плісецьких і Мотовилівських полях, поміж залізничними станціями Мотовилівкою й Васильковим, стрілецький загін наскочив на російську офіцерську дружину. Розгорівся завзятий бій. Гетьманці наступали кількома наворотами, але не змогли зрушити з місця стрілецької позиції. В південь стрілецьке праве крило під натиском ворожого наступу захиталося й почало відступати. В цій критичній хвилині, коли рішалася доля цілого повстання,

*) Москаль-чорвостенень, що відразу скасував організаційні статuti української армії і відновив старі російські; з його відома в час облоги Києва російська офіцерія вчинила погром українських інституцій; з приходом українсько-республіканських військ до Києва - розстріляний.

Панцерний потяг корпусу Січових Стрільців — „Січовий Стрілець“. Київ грудень 1918 р.⁷

до стрілецької лінії підійшов єдиний запас — дві чоти 2-ї сотні, що скріпила ліве крило позиції. Ці дві чоти (Мельника-Зибликевича), під проводом сот. Думіна, заатакували праве вороже крило та пірвали за собою цілу позицію. Ворог, що наступав уже на правому крилі з успіхом, заскочений несподіваним стрілецьким протинаступом почав у паніці відступати, залишаючи на босовищі багато трупів. Увечері взято Васильків, а недобитки дружини Святополк-Мірського відступили аж до Києва. Перемогу під Мотовилівкою Стрілецтво окупило смертю полеглих у тому бою двох найкращих своїх старшин — сотників Черника і Загаєвича та кількох стрільців.

Учасник тих подій перебіг мотовилівського бою описує так: «Ми негайно відійшли пішком по залізничнім торі, щоб дігнати загін сот. Черника. За яких 20-30 хвилин після того, як ми вийшли із ст. Мотовилівка, почули перед собою гарматні стріли, а незабаром і густу рушничну стрілянину.

Чим ближче до фронту, тим частіше рвалися недалеко від тору, яким ми йшли, ворожі гранати. Це було недалеко від місця, звідки стріляв стрілецький броневик. Ми перебігали кільканадцять метрів ровом попри тор, після кожного зриву, вкінці добігли до броневика, що маневруючи, стріляв з гармати на ворога. Гармата була приміщена в звичайнім товаровім вагоні з вибитим отвором на дуло, а із залізного ненакритого вагону від вугілля визирали цівки скорострілів і ворушилися темні бронзові шоломи залоги».

»На переді, дуже вже недалеко, лунала пекельна стрілянина. В лісі боєвий гамір ставав іще голоснішим. Час-від-часу свистіла рикошетна куля, — а даліше кулі почали чимраз дужче свистіти, і ми за кілька хвилин опинилися на краю ліса, де лежала стрілецька позиція. Ми підлізли до лінії й уже під градом куль увійшли в люки позиції. Я доповз до найближчого стрільця і спитав за сот. Черника. Він не відзивався зовсім, а тільки раз-по-раз прикладався до рушниці й стріляв. Я скинув із плечей телефонічний апарат, поставив перед себе і лопаткою почав розбивати замерзлу землю, щоб схоронити голову, потім вийняв з набійниці набої перед себе й почав стріляти. Перед нами, на віддалі яких 150-200 метрів, лежала ворожа лінія, за нею підходила друга, ще густіша лінія, на яку безупинно стріляли два наші скоростріли, приміщені недалеко від мене...»

Ми зірвалися з землі тоді, коли на наше ліве крило прийшло підкріплення. Ворог у паніці несподівано почав втікати. Скоростріли наші немилосердно косили. Тоді, коли ціла наша лінія була в наступі, виїхав стрілецький броневик, який вогнем скорострілів сіяв смерть у ворожих лавах. Мотовилівські поля вкрилися ворожими трупами, що лежали по кілька вкупі, а найбільше попри залізничний шлях. Все це були офіцери з золотими погонами, одягнені в шкіряних чорних куртках. Ворог був побитий на голову, оставив на побоєвищах поверх 600 убитих.*)

Бій під Мотовилівкою мав вирішне значення в дальшому розвитку повстання. Він був відповіддю на гетьманську грамоту з 14 листопада. В українській воєнній історії Мотовилівка одержала почесну назву українського Маратону, подібно як Крути стали в нас Тернопілями.

*) 3. Стефанів — «Від Словянська до Тухолі», стор. 27—29.

Схема 5, розташування боєвих сил України на початку грудня 1918 р. з праці ген. М. Капустяняського „Похід українських армій на Київ—Одесу“

УСПІХ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ ВІЙСЬК. ПЕРЕМОГА ДИРЕКТОРІЇ. На допомогу новій українській владі з усіх сторін почали напливати озброєні селянські маси. В перших днях повстання от. Зелений у Трипільщині сформував 10-тисячний загін, т. зв. Дніпровську дивізію.

До зброї стала вся Україна. В ряди українських республіканських військ вступало українське селянство, робітництво, інтелігенція і навіть колишні прихильники гетьманату — багатіше селянство. Всі верстви населення радо йшли на боротьбу із зненавидженим гетьманським режимом.

Наочний свідок так описує перші дні повстання: «Маси українських повстанців напливали з боків так скоро, що Штаб Директорії втратив рахунок їх числа. Я хотів бодай у приближенні довідатися про кількість наших сил, щоб записати це для будучого історика. В тій цілі розпитував я часто всіх, що могли мати щонебудь спільного з інтересним проявом повстанчого руху, почавши від головного отамана Петлюри, скінчивши на урядовцях постачання. Одначе вони або подавали мені найбільш суперечні числа, або просто знизували плечима і говорили щиро: «Тут уже й чорт не розбере в тому всьому». Урядовці постачання відповідали, що

зор'єнтуватися неможливо, бо різні відділи прохарчуються самі, одержуючи харчі від селян, а деякі забирають по дорозі гетьманські й німецькі магазини, нікого про це не повідомляючи.

Головним джерелом, звідкіля припливали до нас уже зорганізовані повстанці, була Біла Церква.*)

Другий свідок додає:

»В ближчих до Білої Церкви околицьних волосних центрах як; Тараща, Богуслав, Канів, Звенигородка тощо нас-пих були створені військово-мобілізаційні пункти, оголо-шено мобілізацію кількох років вояків, формовано з цих вояків окремі військові одиниці та надсилано їх до Білої Церкви і під Київ.

В Богуславі, наприклад, був дуже великий вплив охочих вступити до республіканського війська й прийняти участь в повстанні проти гетьмана. Кілька днів це містечко, поки формувались військові частини, був переповнений вояками. Операціями мобілізації й формуванням частин керували старшини з Богуслава й Медвина, між ними особливу участь прийняв сотник В. Листопад (пізніше загинув від місцевих большевиків).

В Богуславі тоді з місцевих учнів середніх шкіл, особли-во з української гімназії ім. Т. Шевченка, створився доброво-льський загін-сотня під командою сот. Л. Д.-и. Сотня мала завдання ліквідувати місцевий большевицький загін в міс-течку і ганяча, що одноразово з протигетьманським повстан-ням Директорії підняв своє повстання під гаслами «совєт-ської влади» і захопив станцію Миронівку, де відступаюче німецьке військо, тримаючись неутралітету, залишало чи-мало військових трофеїв. Цей учнівський добровольчий загін протягом двох тижнів успішно виконав своє завдання, втра-тивши в бою одного з кращих своїх товаришів Антона Григоренка, і потім повернувся до своєї учбової праці».

Після програного бою під Мотовилівкою гетьманці від-ступили до Києва. Полки гетьманської сердюцької дивізії, що складалися з національно свідомої молоді, на початку повстання перейшли до військ Директорії. Перший перейшов кінний сердюцький Лубенський полк під командою полк. Отмарштейна. Інші гетьманські частини, коли вони склада-лися з українців, теж переходили до повстанців.

20 листопада 1918 р. повстанчі війська, об'єднані зго-

*) Д-р О. Назарук — «Рік на Великій Україні».

дом в т. зв. Осадний Корпус під командою полк. Коновальця, підійшли під Київ та почали його облогу.

На Лівобережжі до повстання відразу приєднались Сіра дивізія та Полтавський корпус. Командиром українських республіканських військ на Лівобережжі Директорія призначила командира 1 Запор. полку полк. П. Болбочана.

Німецькі війська не скрізь додержували обіцяної нейтральності. В час облоги Києва вони чинно допомагали гетьманцям. Через те між ними й повстанчими військами доходило не раз до збройних конфліктів. Але ж німецькі війська втратили вже свій бойовий дух, часто без великого спротиву віддавали повстанцям зброю. До більших боїв із німцями дійшло тільки у Винниці й Козятині.

Гетьманські загони держалися ще деякий час лише в кількох місцевостях на Чернігівщині й на Волині.

12 і 13 грудня українські повстанчі війська повели загальний наступ на Київ. Після дводенних завятих боїв вони зовсім розбили російсько-гетьманські дружини і 14 грудня з півдня відділи Дніпровської дивізії й Січових Стрільців увійшли до столиці. Того самого дня Скоропадський відмовився від влади і з допомогою німців виїхав з Києва до Німеччини. 19 грудня відбувся врочистий в'їзд Директорії до Києва.

Гетьманщина перестала існувати. Відновлено Українську Народню Республіку.

❧❧❧
BIBLIOTHEQUE UKRAINIENNE
SIMON PETLURA
6, rue de Palestine - 75019 PARIS
FRANCE.

Окремі публікації того ж автора

**УКРАЇНСЬКІ ЗБРОЙНІ СИЛИ 1917 - 1921 рр. Част.
I, II, III Коломия 1934-1935рр..**

**КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА
(від княжих часів до 1921 р.) в 3-х частинах.**

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА (збірна праця)
Доба Центральної Ради й Гетьманату, Львів 1933 р.**

**ВІД СЛОВ'ЯНСЬКА ДО ТУХОЛІ, спомини два
видання. Львів і Коломия 1935.**

Ц і н а **10** Н. М.